

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 43/2016.

UDK: 321.01(497.5)07
902/904
Izvorni znanstveni rad

Mladen ANČIĆ

Odjel za povijest, Sveučilište u Zadru
Ruđera Boškovića 5
HR - 23000 Zadar
mancic55@hotmail.com

Franački i langobardski utjecaji pri stvaranju i oblikovanju Hrvatske Kneževine

Frankish and Lombard Influences
in the Creation and Shaping
of the Duchy of Croatia

Autor razmatra okolnosti postanka Hrvatske Kneževine i u tome sklopu u prvi plan raščlambe stavlja utjecaje koji su proizašli iz činjenice da je od početka 9. stoljeća prostor na kojem nastaje Kneževina bio uklopljen u okvire imperijalne tvorbe (Imperium Christianum) što ju je do kraja oblikovao Karlo Veliki. Razmatra se uloga predmeta koji su dolazili iz franačkoga svijeta i način na koji su ti predmeti bili instrumentalizirani u izgradnji političkoga autoriteta poglavara nastajuće Kneževine, koji je istodobno bio i carski „ovlaštenik“ za „provinciju Dalmaciju“. K tome su raščlanjeni oblici organizacije toga autoriteta, koji su emulirali one franačke, a pozornost se obraća i na nove oblike ponašanja i djelovanja koji su proizlazili iz aktivnosti franačkih misionara, koji su u novonastajuću svijet unijeli langobardske tradicije (langobardske stoga što su ti misionari dolazili upravo s područja nekadašnjeg Langobardskoga Kraljevstva, koje je pod franačku vlast došlo u prvoj polovini 70-ih godina 8. stoljeća).

Ključne riječi: *renovatio Imperii, Dalmatia, Hrvatska Kneževina, „politički stroj“*

Dugotrajni i naporni rat Franaka protiv Avara, krajem 8. i početkom 9. stoljeća, kao i susljedni sukob s istočnorimskim Carstvom (Bizantom) doveo je do krupnih promjena na političkome zemljovidu jugoistočnoga oboda Carstva koje je izgradio Karlo Veliki*. Jedan od glavnih ciljeva rata protiv Avara bilo je rušenje sustava moći koji su Avari izgradili tijekom više od dvaju stoljeća gospodarenja Panonijom i susjednim krajevima, dok je za sukob s istočnorimskim Carstvom trebalo uspostaviti i izgraditi nove političke sustave u zaleđu istočnojadranske obale. Danas se vrlo uvjerljivim argumentima može braniti postavka kako je za ostvarenje takvih nakan Karlo pribjegao, između ostaloga, i jednom prokušanom instrumentu imperijalnih politika – upravljanim (relativno) masovnim migracijama s ciljem premještanja cijelih populacija ili njihovih dijelova. U sklopu takve politike pokrenute su slavenske skupine s istočnoga oboda Karlove državne tvorbe, koje su iskorištene za rat u Panoniji, a onda su neke od njih trajno i naseljene na jugoistočnim rubovima nove carske političke strukture. Tijekom nekoliko narednih desetljeća jedna od takvih „etničkih“ slavenskih zajednica (za kakve se u vrelima 9. stoljeća koristio uobičajeno naziv *natio*) postala je središte procesa političke integracije na širem prostoru. Pripadnici te zajednice nosili su etnički naziv „Hrvati“, a područje njihova prvotnog naseljavanja zapremalo je jedan dio nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Proces, pak, političke integracije sa žarištem u hrvatskoj etničkoj zajednici podrazumijevao je podčinjavanje drugih sličnih zajednica, a u tome sklopu i gubitak njihove individualnosti. Na drugoj strani, uspon ratnoga vođe („poglavice“) Hrvata do pozicije autonomnoga „kneza“ odigravao se pod nadzorom i utjecajem autoriteta karolinške carske vlasti i njezina aparata. Razvojna putanja političke tvorbe o kakvoj je ovdje riječ može se definirati kao razvoj „sekundarne države“ iz sklopa uređenja koje se opisuje pojmom „poglavništvo“, a što Aron Gurevič opisuje na sljedeći način: „Tijekom preseljenja i prigodom zaposjedanja novoga teritorija gubio se stari plemenski temelj društvenoga uređenja barbara, a na njegovu je mjestu izgrađivan teritorijalni

* Ovo je prerađeni i znatno dopunjeni prijevod teksta objavljenog kao: Lombard and Frankish Influences in the Formation of the Croatian Dukedom, u: *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia, Atti del convegno di studio Brescia 11-13 ottobre 2001*, (ur. G. P. Brogiolo, P. Delogu), Firenze, 2005, str. 213-228.

temelj uređenja. Iz tih je razloga izgradnja države postajala neizbježnom“. Bilo kako bilo, nastajuća „kneževina“ bila je od svojih začetaka dio franačkoga *Imperium Christianum*, uklopljena u politički okvir Kraljevstva Italije¹.

Valja, svakako, ovdje posebice upozoriti kako se ono što je ovdje u obliku gruboga orisa izloženo uvelike razlikuje od standardnoga narativa kojim se predstavlja najranije razdoblje „nacionalne povijesti“. Taj je standardni narativ utemeljen na usvajanju, a onda i raščlambi materijala koji se može naći u djelu *De administrando imperio*, pripisano-ga caru-piscu Konstantinu VII. Porfirogenetu te je do kraja razvijen i oblikovan poglavito u djelima Franje Račkoga i Ferde Šišića². Središnja je ideja u njegovoj konstrukciji datiranje „seobe hrvatskoga naroda“ (pri čemu se, bar implicitno, računa sa stotinama tisuća migranata) u ranom 7. stoljeću, u vrijeme vladavine cara Heraklija. Nakon te „seobe naroda“ tijekom sljedeća skoro dva stoljeća „hrvatski narod“ je ostao (na neki neobičan način) „neorganiziran“ i bez ikakva spomena u vrelima, sve do vremena Karlovih ratova protiv Avara, kad, uz podčinjavanje franačkoj vlasti, počinje „izgradnja državne vlasti“. Ne treba posebice ni isticati kako je taj narativ do danas ponovljen (i ponavlja se)

¹ Ova jednostavna skica koja predstavlja jedno od mogućih (ali po autorovu sudu najuvjerljivije) tumačenja složenih zbivanja i procesa, razrađena je opširnije u M. ANČIĆ, From Carolingian Official to Croatian Ruler – The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century, *Hortus artium medievalium* 3, 1997. (Dopunjeni hrvatski prijevod tiskan je kao: Od karolinškoga dužnosnika do hrvatskoga vladara: Hrvati i karolinško carstvo u prvoj polovici IX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40, 1998.). – M. ANČIĆ, U osvjet novog doba. Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, u: *Hrvati i Karolinzi I. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000. – M. ANČIĆ, The Treaty of Aachen: How Many Empires?, u: *Imperial Spheres and Adriatic: Byzantium, Carolingians and the Treaty of Aachen 812.*, (ur. M. Ančić et al.), (u tisku). Za tipološke odrednice „poglavništvo“ i „sekundarna država“ vidi R. HODGES, *Dark Age Economics*. London, 1989. – T. EARLE, *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*. Cambridge, 1991. – T. LUELEN, *Uvod u političku antropologiju*, (izv. T. LEWELLEN, *Political Anthropology: An Introduction*, 1992.), Čačak - Beograd, 2001. Citat (moj prijevod) potječe iz A. J. GUREVIČ, *Le origini del feudalismo*. Roma - Bari, 1990, str. 145.

² Vidi F. RAČKI, *Nutarne stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*. (Ur. M. Ančić), Zagreb, 2009. – F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925.

u desetinama historiografskih djela, a da se nitko nije zapitao kako je u okolnostima kakve vladaju početkom 7. stoljeća bilo moguće pokretati stotine tisuća ljudi, i što uopće znači „narod“ toga doba? Kako se „narod“ (svijest o pripadanju zajednici) održava bez iole složenije organizacije (a zajednica ne postoji bez organizacije) i s rudimentarnim komunikacijskim kanalima („gustoća“ zajednice proporcionalna je učestalosti komunikacije)? Zašto se hrvatsko ime ne spominje u rijetkim vrelima koja se odnose na (rimsku) Dalmaciju do sredine 9. stoljeća, itd. itd. Ideje su F. Račkoga i F. Šišića (ne treba zaboraviti: te su ideje korespondirale s vladajućim shvaćanjima *doba u kojem su oni živjeli*³), u prvome redu preko njemačkoga izdanja Šišićeve kapitalne *Povijesti Hrvata* (djelo je zapravo prvotno i objavljeno na njemačkom jeziku, još 1917.), raširene i izvan hrvatskoga (i srpskoga) jezičnog područja⁴. No neodrživost temeljnih ideja narativa u odnosu na razinu spoznaja do kojih su u međuvremenu došle historiografija, antropologija, sociologija i druge humanističke i društvene discipline, razlog je što se već od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća traže nove paradigme u interpretaciji najranije povijesti hrvatske etničke zajednice i Hrvatske Kneževine, izrasle iz sklopa te zajednice⁵.

Polazeći, dakle, u ovoj prigodi od ovoga novopostavljenog historiografskog okvira, namjeravam ukazati na one činjenice koje ilustriraju kako se u stvarnosti 9. stoljeća materijalizirao franački utjecaj tijekom procesa integracije novih društvenih, političkih i gospodarskih struktura iz kojih će izrasti prvo Hrvatska Kneževina, a potom i Hrvatsko Kraljevstvo. Nastojat će ukazati na one institucije i oblike društvenoga ponašanja i djelovanja koji imaju jasno podrijetlo izvan onodobnoga lokalnog konteksta te se ukazuju kao izravni rezultat prenošenja,

odnosno prihvaćanja praksi i djelovanja znakovitih za franački svijet toga doba. Upozoravajući na te i takve prakse i djelovanje, pokušat ću, koliko je to moguće na temelju oskudnih vrela, pokazati kako su ti „importi“ bili ugrađeni u novi društveni kontekst, onaj nastajuće Hrvatske Kneževine. Taj postupak je zapravo sličan onome koji (bar teorijski) provode arheolozi, pa se tu ukazuju jasne paralele u onome što je u arheologiji već urađeno. Dostatno je ovdje samo upozoriti na veliku količinu materijalnih ostataka što su ih iznjedrila arheološka istraživanja, a koji imaju više ili manje izrazita franačka obilježja (oružje, ratnička oprema, predmeti potrebni za održavanje kršćanskoga kulta itd.) te su na prostor Hrvatske Kneževine uvezeni „izvana“ i onda tu rabljeni u novome društvenom kontekstu⁶. Na ovaj će se način pod novim svjetlom vidjeti i odnosi „središta“ Franačkoga Carstva s njegovom slavenskom „periferijom“, problem koji se tek u novije vrijeme našao u fokusu pozornosti historiografije⁷.

Prije no što, međutim, pogled bude usmjeren na institucije te oblike društvenoga ponašanja i djelovanja koji su u Hrvatsku Kneževinu uvezeni poglavito iz sjeverne Italije, gdje je bilo političko središte doista relevantno za Kneževinu, valja upozoriti na neke činjenice. One će se, naime pokazati vrlo važnima za razumijevanje trajnijih učinaka utjecaja koji su zračili spram novostvorene političke tvorbe. Tako u prvome redu valja voditi računa o tome da su Hrvati i pripadnici drugih slavenskih etničkih zajednica pri dolasku na prostor nekadašnje rimske

³ U tome je smislu dostatno uputiti na W. POHL, National Origin Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy, u: *Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, (ur. P. J. Geary, G. Klaniczay), Leiden - Boston, 2013.

⁴ Jasno se to može razabrati u djelima kakva su S. GULDESCU, *History of Medieval Croatia*. Hague, 1964. – F. DVORNIK, *The Making of Central and Eastern Europe*. Gulf Breeze, 1974. – O. HALECKI, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*. Safety Harbor, 2001.

⁵ Usp. prikaz historiografske tradicije prema D. DZINO, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden - Boston, 2010, str. 1-56.

⁶ Za arheološki postupak definiranja podrijetla pojedinih predmeta vidi okvirno A. MILOŠEVIĆ, Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza, u: *Hrvati i Karolinzi I. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 106-139.

⁷ Interes za ovaj problem pojavio se nakon rušenja bipolarne političke strukture svijeta krajem 80-ih godina 20. stoljeća, kako se da razabrati iz M. INNES, Franks and Slavs c. 700-1000: the problem of European expansion before the millenium, *Early Medieval Europe* 6 (2), 1997, str. 201-216. S vremenom je izraziti „kolonijalni diskurs“, vidljiv već i iz naslova Innesova članka (on govori o tomu da slavenski svijet postaje „dio Europe“ tek kroz franačko širenje), postupno zamijenjen drukčijim pristupom te pojavom cijeloga niza djela koja tretiraju „drugom Europom“ pa onda i njezine interakcije s Franačkim Carstvom – samo kao primjere vidi već navedeni zbornik *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, (ur. F. Curta), Michigan, 2005, te *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, (ur. I. H. Garipzanov et al.), Turnhout, 2008.

provincije Dalmacije, krajem 8. ili početkom 9. stoljeća, zatekli u društvenome i organizacijskom smislu opustošenu zemlju. To ne znači da su ovi krajevi bili bez pučanstva, kako je to držala starija historiografija⁸, već da je zatečeno pučanstvo najvećim dijelom živjelo bez razvijenih oblika društvenoga života (osim dva ili tri na istočnoj obali Jadrana, tu nije bilo gradova; nedostajale su uređene društvene hijerarhije oslonjene na posjedovanje zemlje; nije bilo cjelovite crkvene organizacije itd.). Ovi oblici „višega reda“ društvene organizacije raspali su se i, po svemu sudeći, nestali poglavito početkom 7. stoljeća, nakon avarskih oružanih pohoda i prvoga vala slavenske kolonizacije koja je potom uslijedila⁹. Tek su na istočnojadranskoj obali ostale oaze „civiliziranoga života“, u kojima se iz preostalih gradova (Zadar, Rab) ili naselja nastalih iz starih *castra* (Dubrovnik, Split, Trogir) kontroliralo užu ili širi pojas zaleđa. Najveći takav *refugium*, svakako je predstavljao jedinstveni prostor koji je obuhvaćao Zadar, njegovo šire zaleđe (današnji Ravni kotari), sjevernojadranske otoke, Kvarner i Istru, a sva su takva *refugia*, bez obzira na veličinu, održavala vezu s imperijalnim središtem u Konstantinopolu

te, na ovaj ili onaj način, bila uklopljena u carski upravni sustav¹⁰. U svakom slučaju, radilo se ovdje ne o homogenom teritoriju s posve uređenom administracijom i razvijenim oblicima društvenog života, već o teritorijalno fragmentiranome i k tome prilično uskom priobalnom pojasu nekadašnje rimske Dalmacije. Samo su tu, dakle, bili koliko-toliko sačuvani razvijeni oblici organizacije koji su sada predstavljali sastavni dio imperijalne strukture istočnorimskoga Carstva (Bizanta), no takvi kakvi su bili, ti ostatci „staroga svijeta“ su u društvenom smislu bili previše slabašni, a da bi mogli osjetnije utjecati na život preostalog pučanstva u dubljem zaleđu, a posljedično i na novopridošlu slavensku populaciju. Posebice je mogućnost utjecaja bila otežana nakon sklapanja mira u Aachenu između zapadnog i istočnog cara 812. godine, čijim su odredbama priobalni gradovi i narasla *castra* ostali i u smislu vrhovne vlasti još više izolirani u odnosu na svoje prirodno zaleđe. Na drugoj strani, a i to valja posebice naglasiti, nove društvene zajednice i strukture integrirane u prvim desetljećima 9. stoljeća na prostoru nekadašnje rimske Dalmacije, nisu bile u punome smislu i formalni dio Franačkoga Carstva. To znači da nisu bile u potpunosti integrirane u administrativnu mrežu toga Carstva i podložne izravno upravi carskih dužnosnika te se može govoriti o tome kako su te zajednice predstavljale „klijentska društva“ (kasnije i „klijentske države“), odnosno kako su, riječima Matthewa Innesa, „samo djelomice pripadale Franačkome Carstvu“¹¹.

* * *

Upravljački sloj novodoseljenih zajednica imao je – u nastojanju da integrira nove oblike organizacije na višoj razini (uređenje posjedovnih odnosa i s time povezano strukturiranje društvenih odnosa; brza, vjerojatno čak i prisilna kristijanizacija sa svim posljedicama koje je to nosilo, itd. itd.) – na raspolaganju već postojeće sklopove vrijednosti, običaja i normi. No prilično je izvjesno kako ti po-

⁸ Takvu zamisao precizno definira metafora kojom se koristio Franjo Rački opisujući stanje zemlje koju je prema njegovu shvaćanju zatekao „hrvatski narod“: „Ovdje su novi žitelji našli tako rekav gotovu kuću, ali *potpuno ili djelomice praznu*“ (F. RAČKI, *Nutar-nje stanje*, str. 94, usporedi i komentar priređivača pod oznakom „*“ na prethodnoj, 93 stranici istoga izdanja).

⁹ Za datiranje raspada ovakvih oblika društvene organizacije i posljedično diskontinuitet u tome smislu vidi E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*. Oslo, 1951. – Z. VINSKI, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, sv. 5, 1971. – Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1972. – Ž. RAPANIĆ, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74, 1980. – A. POULTER, The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire, u: *The City in Late Antiquity*, (ur. J. Rich), London - New York, 1992. Detaljne mikroregionalne studije iz kojih proizlaze isti zaključci mogu se naći u T. BURIC (et al.), *Sv. Juraj od Putalja*. Split, 2001. – Đ. BASLER, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja* N.s. 20-21, 1975-1976. – A. KISS, *Avar Cemeteries in County Baranya*. Vol. I-II. Budapest, 1977. Kako je doista izgledao prvi val slavenske kolonizacije još je uvijek pitanje na koje historiografija i arheologija nisu dale puni i uvjerljivi odgovor.

¹⁰ Usp. J. FERLUGA, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*. Venezia, 1978, str. 35-164. – I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadraniu*. Zagreb, 1992. – M. ANČIĆ, Church with incomplete biography: Plans for the consolidation of Byzantine rule on the Adriatic at the beginning of ninth century, u: *Byzantium, its neighbors and its cultures*, (ur. D. Dzino, K. Parry), Brisbane, 2014, str. 71.-88.

¹¹ Formulacija potječe iz M. INNES, *Franks and Slavs*, str. 202.

stojeći sklopovi nisu bili dostatni za posve nove izazove koji su se u procesu restrukturiranja vlastitih zajednica, ovladavanja onim susjednim i njihove (barem i djelomične) integracije u franački imperijalni sustav pojavljivali. Iako se danas zna jako malo o tome što se stvarno zbivalo u prvim desetljećima 9. stoljeća na područjima koja će vremenom postati „Hrvatska“ (stari naziv „Dalmacija“ zadugo će, čak do 14./15. stoljeća, i to poglavito u učenim krugovima, ostati u uporabi kao naziv za široki prostor istočnojadranskoga zaleđa¹²), ipak se neke čvorišne točke mogu raspoznati kroz malobrojne pisane i materijalne tragove daleke prošlosti.

U tome se smislu može, kako je to već naznačeno, s velikom dozom sigurnosti govoriti o tome kako su migracijska gibanja, zaposjedanje novoga teritorija, pa onda i prva desetljeća života u novome okruženju, vodili neminovno ka koncentraciji moći u rukama ratničkih vođa, poglavito, pak, onoga vođe skupine koja je nosila hrvatsko ime, a koji će se ubrzo izdignuti na položaj „kneza“ (*dux*) šireg područja. Pokuša li se slika izoštriti, svakako, valja uočiti da je poticaj ubrzanju toga procesa donosila potreba odlučnoga nastupa spram (preostale) bizantske administracije, a vjerojatno još i više uloga što ju je todobni knez, Borna, imao u gušenju pobune svoga susjeda (na neki način i takmaca), kneza Ljudevita, koji je kao franački vazal nosio titulu *dux* (ili *rector*) *Pannoniae inferioris*¹³. U procesu uzdi-

Magyars: The Struggle for the Middle Danube 788-907, Philadelphia, 1995, str. 61 i d. – M. EGGERS, Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes ‘Pannonien’ in ‘westlichen’ (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters, *Südost-Forschungen* 65-66, 2006-2007, str. 10-11. – H. GRAČANIN, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (Od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb, 2011, str. 157 i d.). Stvarna podloga ovoga tumačenja / ”činjenice“ zapravo je površno čitanje onoga što o pobuni kneza Ljudevita protiv središnje imperijalne vlasti i njezinu gušenju, u razdoblju od 819. do 822. godine, donose *Annales regni Francorum* – tu se Sisak (*civitas Siscia*) spominje samo jednom, u opisu završne faze obračuna s Ljudevitom u proljeće/ljeto 822. godine, i to kao *posljednje mjesto* pod (uvjetno rečeno) imperijalnom vlašću, odakle je poraženi knez pobjegao na područje koje su držali Srbi, a koje očito nije bilo podložno carskoj kontroli (*Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius adventum Liudewitus Siscia civitate relicta ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur, fugiendo se contulit*, usp. G. H. PERTZ - F. KURZE, *Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* (nadalje: *ARF*). Hannover, 1895, str. 185). Drugdje se, u tekstu koji se odnosi na 820. godinu, spominje (svakako, prema izvješću sudionika pohoda s franačke strane) kako se Ljudevit sklonio pred franačkom vojskom u „utvrdu koju je dao sagraditi na surome brdu“ (*munitione tantum castelli, quod in arduo monte construxerat*, *ARF*, str. 153). Tu gradnju na „surome brdu“ (što, svakako, ne može biti Sisak, niti njegova okolica) po svemu sudeći treba dovesti u svezu s informacijom koja je dospjela na carski dvor, a prema kojoj je gradeški patrijarh Fortunat „donjopanonskome“ knezu upravo u vrijeme njegove pobune slao „obrtnike i zidare“ kako bi što bolje uredio svoje „utvrde“ (*ad castella sua munienda artifices et murarios mittendo*, *ARF*, 155). Sve ovo jasno govori da Ljudevit nije imao „središte“, odnosno „sjedište vlasti“, kakvim se u historiografiji zamišlja Sisak, već je njegova prostorna projekcija moći bila policentrična i počivala na cijelome nizu utvrda. Protiv „centralne uloge“ Siska (a što onda znači i negaciju naziva „sisačka kneževina“) govori i to što *ARF* jasno preciziraju da je 819. godine, u početnoj fazi pobune, Borna sa svojim snagama dočekaao Ljudevita, kojega je franačka vojska upravo porazila i natjerala u bijeg negdje na Dravi, „na Kupi“ (*Borna vero dux Dalmatiae cum magnis copiis ad Colapium fluvium Liudewito ad se venienti occurens*, *ARF*, str. 151), više je no teško zamisliti da Ljudevit organizira i upravlja pobunom iz mjesta kojemu njegov neprijatelj očito ima otvoren pristup! Uglavnom, poistovjećivanje *Pannoniae inferioris* s nekom izmaštanom „sisačkom kneževinom“ (koja je zapravo *alter ego* romantičarske konstrukcije o „Panonskoj Hrvatskoj“) pokazuje se posve neodrživim, što onda, naravno, ponovno otvara raspravu o tome što taj pojam znači u suvremenim franačkim vrelima.

¹² Jedan od najjasnijih slučajeva kasne uporabe pojma „Dalmacija“ u njegovu antičkom značenju jest natpis na nadgrobnoj ploči carice Ane (od Schweidnitza), treće žene Karla IV., u praškoj katedrali sv. Vida. U tome se natpisu za nju jednostavno kaže: *Anna de Bosna, de regno Dalmacie* – dakle, za autora toga natpisa, koji potječe iz početka 15. stoljeća (Ana je inače umrla 1362.), Bosna je tek *dio* Dalmacije – za natpis i okolnosti njegova nastanka vidi A. SULEJMANA-GIĆ, ‘Anna de Bosna de Regno Dalmacie’ - Ana od Švidnice (1339-1362), *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17 (3), 2014, str. 131-140.

¹³ U historiografiji se (ne samo onoj hrvatskoj) naziv *Pannonia inferior* Ljudevitove titule uobičajilo tumačiti u značenju južnoga dijela Panonske nizine, zapravo još nešto uže - kao dravsko-savsko međurječje, sa središtem u Sisku, pa se i govori o „sisačkoj kneževini“. Ta se slika temelji na autoritetu Ernsta Dümmlera s kraja 19. stoljeća, osnaženom potvrdom Ferde Šišića iz prve polovine 20. stoljeća, i da dalje ne nabrajam - prvotna tvrdnja se, stalnim ponavljanjem, učvrstila i postala „gotova činjenica“ (usp. samo kao novije primjere iz vrlo širokoga kruga historiografskih/jezičnih tradicija: Ch. R. BOWLS, *Franks, Moravians, and*

zanja autoriteta i moći pojedinih ratničkih vođa ne smije se nikako zanemariti niti uloga imperijalnoga središta te se upravo u tome kontekstu nameće i pitanje podrijetla titula s kojima se javljaju i Ljudevit i Borna (ovoga drugog suvremeni *ARF* bilježe s titulom *dux Dalmatiae*).

Takve kakve su zabilježene, titule su nedvojbeno potjecale s franačkoga carskog dvora te su zrcalile ideologiju „obnove“ Rimskoga Carstva – slavenski su ratni vođe očito (bar slijedom oblika titule) imali mandat upravljanja starim rimskim provincijama, a ne nekakvim teritorijem svojih ratničkih skupina koje se u ovo doba još uvijek nazivaju *Sclaviniae*¹⁴, bez obzira na to što je dio njihova autoriteta proizlazio iz tradicionalne gentilne organizacije. Ta se imperijalna dimenzija dade nazrijeti i u onim oskudnim tragovima što su ih zbivanja ostavila u pisanim tekstovima – sređujući svojevršni nered koji je nastao iz uništenja Avarskoga Kaganata tijekom ratnih pohoda u zadnjem desetljeću 8. stoljeća i susljednoga pomicanja slavenskih skupina (koje su, kako izgleda, ulazile u Podunavlje i bez imperijalnoga poticaja i kontrole, pa su tamo oblikovale svoje *Sclaviniae*), Karlo Veliki je, 805. godine, obnovio instituciju kagana, ali sad kao svoga vazalnog vladara¹⁵. No to dugoročno nije pomoglo u sređivanju prilika u panonskome Podunavlju, a sukobi su u narednim godinama eskalirali do te mjere da je

carska vlast, 811. godine, morala slati posebnu vojsku „u Panonije“ kako bi se okončali sukobi Avara i Slavena¹⁶. Pohod je bio uspješan u tome smislu što su zapovjednici franačke vojske uspjeli prisiliti „knezove Slavena koji obitavaju oko Dunava“ (dakle, poglavare tamošnjih *Sclaviniarum*) da se otpute na carski dvor, gdje su zajedno s najvišim avarskim dostojanstvenicima trebali pred carem raspraviti svoje prijepore¹⁷. Teško je, naravno, sa sigurnošću to reći, no čini se da upravo u sklopu rješavanja ovih i ovakvih problema treba tražiti i podrijetlo funkcije koju je Ljudevit obnašao, pa time i titule s kojom se pojavljuje po prvi put u tekstu *ARF* koji se odnosi na 818. godinu. Sukladno takvu tumačenju, njegova je „Donja Panonija“ obuhvaćala poglavito one „Slavene koji obitavaju oko Dunava“, a koji su još 811. godine imali svoje zasebne *duces*, odnosno tamošnje *Sclaviniae* nastale nakon kolapsa avarske vlasti, prouzročeneog franačkim oružanim pobjedama. Kako bi ih se moglo kontrolirati i zapriječiti nered na jugoistočnim granicama (preko te su granice bili Bugari koji su već zadavali velike „glavobolje“ vladarima istočnoga dijela Carstva, a uskoro će početi uznemiravati i ono što je potpadalo pod administraciju vladara zapadnoga dijela Carstva), poglavito kroz sukobe s preostalim „Avarima“, imperijalno je središte ovladalo jednoga od tih *duces* i tako stvorilo platformu za nove oblike društvene i političke integracije. Zapravo je *dux Pannoniae inferioris* bio pandan poglavaru obnovljenoga Avarskoga Kaga-

¹⁴ Značenje toga pojma raščlanjuje Radoslav Katičić te ga na kraju opisuje pojmom *volsti rodomb svoimь* („vladati rodom svojim“ pri čemu „rod“ ovdje znači ono što bismo modernim rječnikom nazvali „etnička zajednica“), odnosno *Slawenherrschaft*. Takav tip političke organizacije ne isključuje nadređenu, vrhovnu vlast (poglavito onu carsku, bilo istočnu bilo zapadnu), sve dok se ona ne upliće u administraciju svakodnevnoga života: Vidi R. KATIČIĆ, *Die Verfassungsterminologie der frühmittelalterlichen Slawenherrschaften, Slavica Slovaca* 31 (1), 1996, str. 14-15.

¹⁵ Nakon što se u tekstu *ARF* za godinu 805. naznačeni sukobi između Avara i Slavena (postupci se Slavena opisuju pojmom „napadi“ – *infestationes*) opisan je i postupak reinstaliranja kagana: *Et misit caganus unum de optimatibus suis, petens sibi honorem antiquum, quam caganus apud Hunos habere solebat. Cuius precibus imperator adsensum praebuit et summam totius regni iuxta priscum eorum ritum caganum habere praeceperit*, *ARF*, 120). Tome slijedi opis kaznenoga pohoda na „Čehe“ (*Sclavi qui vocantur Beheimi*) što ga je vodio carev sin Karlo mlađi, a koji je vjerojatno imao za cilj zapriječiti dalje slavensko uznemiravanje poraženih i razdrobljenih Avara, da bi pohod, doduše znatno manjih razmjera, bio ponovljen i iduće, 806. godine (*ARF*, 122).

¹⁶ Jedna od tri godišnje vojne ekspedicije bila je 811. upućena *in Pannonias ad controversias Hunorum et Sclavorum*, *ARF*, 135. Svakako, vrijedi zamijetiti da *ARF* u ovome segmentu Avare dosljedno nazivaju „Hunima“, a zemlju u kojoj oni obitavaju „Panonijama“, iako se na carskome dvoru jasno znalo da je riječ upravo o Avarima, a ne nekakvim Hunima, pa je i sam Karlo Veli koristio u svojoj (pisanoj) komunikaciji izraz *Avaria* (tako u pismu 7. kolovoza 791. ženi Fastradi govori o *partibus Avariae*, u: E. DÜMMLER, *Epistolae Karolini aevi II (MGH, Epistolae IV)*, Berlin, 1895, str. 528, r. 17), kao što je isti zemljopisno-politički pojam koristio i Alkuin, jedan od onih koji su pripadali najužem dvorskome krugu (Isto, 236, r. 5, pismo iz lipnja 798.). Autor(i) *ARF* ovdje, dakle, namjerno i ciljano koriste rimsko pojmovlje, držeći se ideološkoga obrasca „obnovljenoga“ Carstva.

¹⁷ Rezultat pohoda 811. bio je taj da su u kasnu jesen te godine u Aachenu carev povratak čekali *qui de Pannonia venerunt, canizauci princeps Avarum et tudun et alii primores, ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium qui a ducibus copiarum quae in Pannoniam missae fuerunt ad praesentiam principis iussi venerunt*, *AFR*, str. 135.

nata, što je s imperijalnoga motrišta trebalo pojednostaviti upravljanje cijelim tim prostorom.

Vjerojatno je na isti način uzdignut i Borna, čije je područje kontrole bilo ono što se u aktualnome imaginariju još uvijek nazivalo „Dalmacijom“ (u tome je kontekstu znakovito da *ARF* i „Romane“ i „Slavene“ tretiraju kao „Dalmatince“, ili stanovnike stare rimske provincije¹⁸). Područja su, dakle, pod ingerencijom novih imperijalnih ovlaštenika bila definirana sukladno rimskom imperijalnom zemljopisnom znanju, koje je, bar u onome užem krugu oko carskoga dvora, bilo itekako živo – sam Karlo Veliki je imao kartu svijeta izrađenu „finim i preciznim oblikovanjem“, a njegovim je Carstvom (poglavito u lancu benediktinskih samostana), tijekom 9. stoljeća, kolalo preko 90 različitih zemljopisnih djela različitih rimskih autora, čitatelji kojih su u pojedinim slučajevima (u nedostatku pravih zemljovida) pokušavali i vizualizirati pisani tekst¹⁹. Položaj ovlaštenika (dvojice *duces* koji su poznati iz teksta *ARF*) nije bio tek titularan – oni su doista i djelovali kao dio „političkoga stroja“ Carstva, kako se to jasno vidi i iz onih šturih vijesti koje današnjem povjesničaru stoje na raspolaganju. Tako

je „dalmatinski“ *dux* (iako kao takav nije doslovno naznačen) 817. sudjelovao u prijeporu oko razgraničenja dvaju imperijalnih administracija upravo na njegovu području odgovornosti²⁰. Sljedeće je, pak, godine zajedno sa svojim „donjopanonskim susjedom“ (a Dalmacija i Donja Panonija su u rimskome zemljovidnom imaginariju doista bile susjedne provincije) poslao svoje izaslanike na carski dvor, pri čemu su oni izgleda pratili predstavnike slavenskih zajednica (Gačana i Timočana) koji su neposredno prije toga ispod bugarske vrhovne vlasti prebjegli pod onu franačku. Čini se da je upravo kroz raspravu na dvoru donesena odluka da Gačani budu naseljeni tako da dođu pod ingerencije „dalmatinskoga“ *dux*a, dok su Timočani trebali naseliti prostor s kojega će priznavati autoritet Ljudevita te ih je on uspio i pridobiti za svoju pobunu²¹. Ljudevitova

¹⁸ Prema tekstu *ARF* koji se odnosi na 817. godinu (*ARF*, str. 145), car Ludovik Pobožni primio je izaslanika iz Konstantinopola, koji je donio poruku drugoga cara Leona, i to *pro Dalmatorum causa*; u nastavku se teksta objašnjava što je bila ta *causa* riječima *res ad plurimos et Romanos et Sclavos pertinebat* (u praktičnome smislu to je značilo razgraničenje između dviju imperijalnih administracija oko gradova na istočnojadranskoj obali, pri čemu su „Romanima“ označeni njihovi stanovnici, dok su kao „Slaveni“ nazvani stanovnici zaleđa).

¹⁹ Za Einhardov transkript oporuke Karla Velikoga u kojoj se spominju i tri srebrna stola sa slikama Rima, Konstantinopola i „cijeloga svijeta“ vidi: *Einhard, Život Karla Velikog*, (ur. I. Goldstein), Zagreb, 1992, str. 104 (hrvatski prijevod na str. 105). Kakva god bila, „slika cijelog svijeta“, svakako, nije imala za cilj precizno reprezentirati fizičku stvarnost svijeta na način kako to rade moderni zemljovidni, ali je posve izvjesno imala važno mjesto u imperijalnom imaginariju Karlova dvora (moguće načine uporabe zemljovida u ovo doba ocrta M. KUPFER, *Medieval world maps: embedded images, interpretive frames, Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry* 10 (3), 1994.), str. 262-288. No, da je zemljopisno znanje u karolinško doba ipak imalo i praktičnu stranu pokazuje detaljna raščlamba u: N. LOZOVSKY, *Roman Geography and Ethnography in the Carolingian Empire, Speculum* 81, 2006, odakle potječe i podatak o preko 90 antičkih zemljopisnih djela u cirkulaciji (str. 235), kao i primjer s rubnom vizualizacijom jednoga tekstualnog predloška (str. 334).

²⁰ Vidi ovdje bilj. 18. Pojam „političkoga stroja“ preuzet je od Adama T. Smitha (A. T. SMITH, *The Political Machine: Assembling Sovereignty in the Bronze Age Caucasus*. Princeton - Oxford, 2015.), o čijim će idejama ovdje još biti riječi.

²¹ Predočena naracija tek je jedna, po mome sudu, svakako, najuvjerljivija, mogućnost interpretacije višeznačnoga teksta *ARF* koji, oslobođen intervencija modernih priređivača i njihovih velikih slova i interpunkcijskih znakova (toga u 9. stoljeću, dakako, nije bilo), izgleda ovako: *erant ibi et aliarum nationum legati abodritorum videlicet ac bornae ducis guduscavorum et timocianorum qui nuper a bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant simul et liudewiti ducis pannoniae inferioris* (*ARF*, str. 149). Taj se tekst u historiografiji različito tumačio: sredinom 9. stoljeća anonimni autor teksta *Vita Hludowici imperatoris* izbacio je, prepričavajući iz *ARF* tekst o dolasku izaslanika pred cara, *dux*a Bornu, a ostavio „Obodrite“, „Gačane“ i „Timočane“, oblikujući svoju misao na takav način da ostaje nejasno tko je to od navedenih otkazao poslušnost Bugarima i prešao na carsko područje (*Praeterea aliarum aderant missi nationum, Abotritorum videlicet et Goduscanorum et Timotianorum, qui Bulgarum sotietate relicta, nostris se nuper sotiauerunt* – G. H. PERTZ, *Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum* II, Hannover, 1829, str. 624, r. 5-7). Početkom 20. stoljeća F. Šišić ga je tumačio na sličan način kako je to ovdje urađeno s argumentima kojima se malo što može dodati (F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, str. 310, bilj. 25), osim upozorenja da po svemu sudeći prikaz Ljudevitove pobune u *ARF* nije zapisivan sukcesivno, iz godine u godinu, već je nastao *post festum*, što bi onda objasnilo zašto je popis izaslanstva iz 818. godine ujedno i popis glavnih aktera zbivanja koja su uslijedila (problem je previše složen da bi ovdje bio detaljno elaboriran). Usvajajući interpunkciju priređivača teksta *ARF* iz 19. stoljeća, a bez ikakva daljeg i detaljnijeg obrazloženja, Nada Klaić je nekih pola stoljeća kasnije počela tekst inter-

pobuna (što je u stvarnosti najvjerojatnije značilo otkazivanje poslušnosti političkom središtu) i uloga koju su u njezinu gušenju igrali Borna i njegov nasljednik (od otvorenih sukoba, preko uske suradnje s carskim dvorom, što je uključivalo i Bornin odlazak na taj dvor, do ubojstva Ljudevita 823. godine – cijeli je taj sklop zbivanja inače dosad posebno

pretirati na način kao da je Borna „knez Gačana“ (*dux guduscanorum* – usp. N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, 1975, str. 206), što je onda dobrim dijelom usvojeno u hrvatskoj historiografiji (čak troje autora u najnovijem kolektivnom djelu posvećenom ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti, Ante Birin, Damir Karbić i Neven Budak, izrijekom ponavljaju takvu tvrdnju – usp. *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku*, (ur. Z. Nikolić), Zagreb, 2015, str. 44, 85, 92). Štoviše, jedan od njih, D. Karbić, je prije nekoliko godina pokušao dati i novo tumačenje pojma (*Guduscani*) (vidi: D. KARBIĆ, *Zlatni vijek Bribira, Hrvatska revija* 2, 2007. Tekst je dostupan na adresi: <http://www.matica.hr/hr/346/Zlatni%20vijek%20Bribira%20/>), pozivajući se na postojanje „rječice Guduče“ te vezujući „Gudučane“ koji su živjeli „oko rječice Guduče“ za „područje Bribira“. Interpretacija mi se ne čini nimalo uvjerljivom poglavito stoga što Guduča nije nikakva „rječica“ već suhi kanjon koji prikuplja vodu u sezoni velikih oborina i prazni se u Prokljansko jezero (kanjon je zapravo postao „vidljiv“ tek kad je preko njega prešla nova auto-cesta i kad je tim imenom označen vijadukt koji prelazi preko kanjona). Već je iz tog razloga vrlo teško čak i pretpostaviti da bi etnička zajednica, čiji je ratnički poglavar bio franački *dux Dalmatiae* bar u dvjema generacijama, ostavila tako neznatan toponimijski trag; k tomu, kanjon Guduče je mnogo bliži Skradinu no Bribiru, pa je i to razlog zašto bi bilo teško prihvatiti ovakvu identifikaciju (ostaje, međutim, mogućnost da je toponim trag Bornine pacifikacije „Gačana“ - *Guduscana*, tijekom koje je, kako je to i inače bilo uobičajeno u ovo doba, dio najistaknutijih pripadnika skupine vjerojatno bio naseljen tamo gdje su bili pod „kneževom“ paskom, kao neka vrst talaca - takva bi mala skupina onda doista i mogla ostaviti ovakav toponimijski trag). Konačno, valja ukazati i na ideju koju je u novije vrijeme iznio srpski povjesničar Predrag Komatina (P. KOMATINA, *The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the First Half of the 9th Century*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 47, 2010, str. 55-82), a prema kojoj su slavenske skupine o kojima je riječ u tekstu *ARF* pripadale zajednici koja se pojavljuje u bizantskim vrelima pod imenom „sedam slavenskih plemena“ pridruženih još od druge polovine 7. stoljeća nastajućoj bugarskoj političkoj tvorbi. I dok se autorovi argumenti za pripadnost „Timočana“ toj zajednici mogu smatrati vrlo uvjerljivim, pokušaj dokazivanja iste postavke za „Obodrite“ ostaje posve neuvjerljiv; s druge strane, ako se prihvati tumačenje koje sam dao ovdje u tekstu, onda bi, svakako, i „Gačani“ pripadali toj istoj skupini, a o tome P. Komatina gotovo i ne govori.

pretresan u historiografiji), zacijelo je onaj ključni razlog zašto je Bornina nastajuća „kneževina“ znatno snažnije integrirana u ono što sam ranije nazvao franački „politički stroj“.

Nastalu situaciju moglo bi se bar donekle objasniti pojmovima koji se koriste u *ARF* pri opisu odnosa što je postojao između Obodrita i Franaka krajem 8. stoljeća – tekst, naime, govori o tome kako su „Obodriti uvijek bili pomagači Franaka, zbog čega su ih ovi uzeli u svoje društvo“²². „Uzimanje u svoje društvo“ (*in societate recipere*) ne bi trebalo razumjeti svakako, kao uspostavu jednakopravnih odnosa, već naprotiv kao asimetriju nadređenih i podređenih, no taj je sklop odnosa u ideologiji franačkoga vladajućeg sloja dobio jednu novu dimenziju i značenje nakon Karlove imperijalne krunidbe na Božić 800. godine. Stoga se u tekstu *ARF* i govori o tome da su zajednice Gačana i Timočana, oko godine 818., napustile „društvo Bugara“ (*Bulgarorum societate*) te se podvrgnule „oblasti“ (*dicio*) imperatora²³. No takva promjena nije u kratkome roku mogla posve potisnuti stara shvaćanja odnosa između kolektiviteta, a „pomoć“, poglavito ona vojna koja se ovdje podrazumijeva u prvome redu, nadoknađivana je jednom vrstom simboličkoga kapitala, vidljivoga već i u razlici između kategorija „pomoćnika“ (*auxiliares*) i „sudrugova“ (*in societatem*) te je bila podržana i kroz protok materijalnih dobara. Upravo to objašnjava zašto je Borna u izvješću o svome sukobu s Ljudevitovim pobunjenicima u zimu 819. godine na carski dvor dojavio kako je

²² *Nam Abodriti auxiliares Francorum semper fuerunt, ex quo semel ab eis in societatem recepti sunt, ARF*, str. 105.

²³ Odnos s pridošlim zajednicama se u tekstu *ARF* opisuje, ponešto različito, na dvama mjestima - prvo se u zapisu pod 818. godinom govori o „odmetanju od društva Bugara“ i prelasku „na našu stranu“ (vidi tekst u prethodnoj bilješci, kao i način na koji ga gotovo doslovno reproducira anonimni autor *Vita Hludowici imperatoris*), ali se onda u zapisu pod 819. godinom, kako bi se pojačao efekt Ljudevitove izdaje angažiranjem Timočana, stvar interpretira u bitno različitom tonu: *Timocianorum quoque populum, qui dimissa Bulgarorum societate ad imperatorum venire ac dicio-ni eius se permittere gestiebat, ARF*, str. 150. U gramatičkoj neskladnosti izričaja (*ad imperatorum ... dicio-ni eius*) ne bi trebalo vidjeti ništa drugo do pogrješku. S druge strane valja istaknuti kako u imperijalnim imaginarijima, kao cjelovitom euroazijskome iskustvu, suverena pripadnici „osvojenih (zajednica - op. M. A.) i doslovno nose, no ne kao podjarmljeni robovi, već sada kao (novi) pripadnici političke zajednice“, usp. A. T. SMITH, *The Political Machine*, str. 71.

zarobio „300 kobila“ – one su predstavljale „plijen“ koji se, dakako, morao dijeliti s nadređenima²⁴.

Ako se, međutim, „plijen“ kretao odozdo prema gore, u obrnutome su smjeru išle stvari, predmeti koji su materijalizirali novi status „sudrugova“ i koji su s jedne strane (kao oružje i ratnička oprema) distribuirani pripadnicima zajednice, dok su s druge strane, što je od pglavita značenja u ovoj prigodi, služili javnom isticanju i javnoj komunikaciji kako bi se učvrstio novi poredak. Najveći dio tih predmeta koji su, prema postavkama A. T. Smitha, tvorili zajedno s postupcima živih ljudi sastavni dio „političkoga stroja“ (današnjem se oku oni ukazuju kao arheološki nalazi), vjerojatno je na prostor nekadašnje rimske Dalmacije došao upravo u toj novoj fazi, otvorenoj zbivanjima od 819. do 823. godine. Riječ je, u ovoj drugoj skupini²⁵, o onim luksuznim i vrijednim predmetima kakve su dječje zlatne ostruge s praporcima, zlatni jezičci pojaseva (a sam je pojas, kao *cingulus militaris*, već bio simbol društvenoga statusa), mačevi s pozlaćenim drškama itd. Svi su ti predmeti morali biti pokazivani i rabljeni ne samo u privatnoj sferi, već poglavito u prigodama javnih događaja, svojevrstnih spektakla ritualnoga ponašanja „u kojima su se oni koji su imali (odnosno, u ovome slučaju zadobili – op. M. A.) političku moć pokazivali pred velikim brojem gledatelja, pri čemu su sudionici svojom tjelesnom nazočnošću stvarali osjećaj podijeljenoga iskustva“, bez čega zapravo nije ni moglo biti procesa integracije širih i (relativno) centraliziranih političkih tvorbi²⁶. Uz to valja, svakako, pripomenuti kako su svi ti predmeti (oružje, bojna oprema) simbolizirali, ali i legitimirali nasilje novouspostavljene vlasti, što, svakako, baca novo svjetlo na cijeli proces koji je starija historiografija još od vremena F. Račkoga razumijevala i predstavljala kao neku vrstu kolektivnoga konsenzusa oko uspostave društvenog autoriteta. O prigodama, pak, tijekom kojih se u Borninoj kneže-

vini uprizoravalo ritualno ponašanje ne zna se mnogo, no one su obuhvaćale i takve slučajeve kakav je bio skup na kojemu je, 821. godine, „izvikan“ Bornin nasljednik Ladislav, ali i (posve izvjesno) javni ukopi, kakvi su morali biti oni upriličeni prigodom sahrana u grobnice što su vrlo brzo nakon toga uklopljene u kasniji kneževski/kraljevski kompleks s crkvom sv. Marije u Biskupiji kod Knina²⁷. U svemu tome jasno se vidi kako su tradicionalne institucije i oblici ponašanja (*vēt'e* i ritual ukopa) dopunjavani novim elementima, reprezentiranim i predmetima pridošlim iz imperijalnoga (karolinškog) konteksta.

Ti su novi elementi donosili takve promjene da su čak i fizičke strukture morale ubrzano biti prispodobljavane novim potrebama, kako se jasno razabire u transformacijama memorijalnoga kompleksa na Crkvini. Iako redosljed gradnji na tome lokalitetu nije do kraja jasan i nedvojben, čini se najuvjerljivijom pretpostavka prema kojoj je prvo nastala nova nekropola (na mjestu gdje je već bila kasnoantička nekropola) sa svečanim ukopima, potom je nad grobovima gdje su u antičkim sarkofazima u sekundarnoj uporabi bili pokopani najvažniji likovi u procesu izgradnje autoriteta i vlasti izgrađena mala kapela („mauzolej“), koja je „pokrila“ mjesta ukopa tih sarkofaga. U sljedećoj je fazi izgrađena velika trobrodna crkva, u kojoj je kapela/„mauzolej“ sada služila kao prizemlje posebnoga „zapadnog pročelja“ (*Westwerka*), prostora rezerviranoga, po karolinškome običaju, za „vlasnike“ (u kasnijim će se vremenima taj naziv, sukladno novim shvaćanjima, korigirati u „patroni“). Time je nedvojbeno stvaran i učvršćivan osjećaj kontinuiteta, transgeneracijskoga prijenosa, što je srodničkim odnosima

²⁴ „Plijen“ s ratnih pohoda predstavljao je važan element u konstrukciji i funkcioniranju karolinškoga „političkoga stroja“, usp. o tome: T. REUTER, Plunder and tribute in Carolingian empire, u: *Medieval Politics and Modern Mentalities*, Cambridge, 2006.

²⁵ Dovoljno je na ovome mjestu uputiti na cjeloviti pregled odgovarajućega arheološkog materijala prikupljenog i obrađenog u: *Hrvati i Karolinzi 2. Katalog*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000.

²⁶ Citat potječe iz *Archaeology of Performance: Theaters of Power, Community, and Politics*, (ur. T. Inomata, L. S. Coben), Lanham, 2006, str. 11, a ovdje je preuzet prema A. T. SMITH, *The Political Machine*, str. 68.

²⁷ Izričaj iz *ARF*, prema kojemu je nakon Bornine smrti „puk zatražio“ (*petente populo*, *ARF*, str. 155) konstituiranje njegova nasljednika, moguće je interpretirati gotovo sigurno kao ceremonijal „izvikivanja“ novog poglavara, a takve prigode zorno opisuje staroslavenska formula *vēt'e tvoriti* („činiti vijeće“ ili „vijećati na za to sazvanom zboru“) na koju upozorava R. KATIČIĆ, Pretorijanci kneza Borne, u: *Uz početke hrvatskih početaka*, Split, 1993, str. 178. Javni ceremonijalni ukopi, svakako, se moraju povezati s prvotnom nekropolom, a kasnije i memorijalnim kompleksom na Crkvini u Biskupiji kod Knina (vidi opise grobova i nalaza u njima vidi prema *Hrvati i Karolinzi 2*, str. 220-228, br. IV. 50-55.). Javnu, pa time i ceremonijalnu funkciju predmeta stavljenih s pokojnicima u grob, osim luksuzne izradbe, ponajbolje definira činjenica da su u jednome kompletu nađeni i praporci koji su svojom zvonjavom davali i zvučnu dimenziju „prikazivanja“.

davalo posve novo značenje stvaranja „dinastije“. Usporedno je na istome mjestu nastajala i druga pozornica za odigravanje društvenih rituala – vladarski dvor, fizička (građevinska) struktura koja je sad već funkcionirala i kao simbol potpuno izgrađene vlasti nekadašnjega ratnog vođe („poglavice“), pri čemu valja voditi računa o tomu da i u franačkome svijetu ovakve „građevine nisu bile pasivno i nijemo utjelotvorenje imperijalnoga statusa, već su aktivno rabljene kao način za uprizoravanje i izgradnju autoriteta vladajuće dinastije“²⁸. Ne bi, naravno, treba-

²⁸ Za početni razvoj kompleksa na Crkvini u Biskupiji kod Knina vidi A. MILOŠEVIĆ, Karolinški utjecaji, str. 123-125, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza“, u: *Hrvati i Karolinzi I. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Split, 2001, str. 123-125. te A. MILOŠEVIĆ, Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kraj Knina, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić) Split, 2002, str. 201 i d. Sam autor u dvama tekstovima pokazuje neodlučnost u definiranju kronologije i redosljeda gradnji na memorijalnome kompleksu, poglavito prioriteta kapele/„mauzoleja“, odnosno trobrodne crkve sv. Marije, no čini se da je njegov prvotni prijedlog, prema kojemu kompleks izrasta iz nekropole susljednim dodavanjem (gradnjama) prvo kapele/„mauzoleja“ a potom i trobrodne crkve (A. MILOŠEVIĆ, Karolinški utjecaji, str. 123) znatno uvjerljiviji sukladno iskustvima sa sličnih ili usporedivih lokacija na širem europskome prostoru. Društvena uloga i način funkcioniranja fizičke strukture vladarskoga dvora u franačkom/karolinškom svijetu definirani su citiranim riječima u M. COSTAMBEYS - M. INNES - S. MACLEAN, *The Carolingian World*. Cambridge, 2011, str. 177. Pitanje kako je i zašto baš prostor današnje Crkvine izabran kao mjesto na kojem će nastati memorijalni kompleks i susljedni vladarski dvor zasad još uvijek ostaje bez odgovora, iako su se time pozabavili Radoslav Katičić te Vitomir i Juraj Belaj. Prvi je (vidi R. KATIČIĆ, Majka milosrda između slavenskoga poganstva i kršćanstva, *Ethnologica Dalmatica* 19 (1), 2012, str. 171-181) dosta uvjerljivo močvarni krajolik šireg lokaliteta doveo u svezu sa štovanjem stare slavenske božice *Mokoš* („majke vlažne zemlje“), na koji se onda u doba kristijanizacije oslonio novi kult Djevice Marije, Majke Isusove. Iako se V. i J. Belaj u svojim razmatranjima (vidi V. BELAJ - J. BELAJ, Crkvina i svete trokutne strukture: Iščitavanje mitskoga konteksta *petih crikav na Kosovi*, *Ethnologica Dalmatica* 19, (1), 2012, str. 153-170) također oslanjaju na kult božice *Mokoš*, njihova razrada ide mnogo dublje u tamne dubine slavenskih vjerovanja te se gubi u jednostavno nedokazivim postavkama (poglavito je problematično to što autori sami ističu diskontinuitet naseljenja u ranom novom vijeku, a onda svoje argumente nalaze u mikrotoponimiji koja u takvim okolnostima očito teško može zrcaliti srednjovjekovno stanje). Ono, međutim, što ne ističu ni R.

lo pasti u zamku definiranja kompleksa na Crkvini kao „prijestolnoga“ – teško može biti dvojbe glede toga da je tijekom 9. stoljeća situacija u Kneževini Hrvatskoj bila u logističkom i organizacijskom smislu takva (kao uostalom i u mnogo razvijenijim zapadnim dijelovima europskoga prostora) da bi se moglo uspostaviti nešto takvo. Više je no vjerojatno da je sličan kompleks, bar u strukturalnome, ako ne i u sadržajnome smislu, bio izgrađen na Klisu, ali i tko zna na koliko još drugih mjesta u Kneževini. Ako je, pak, nešto u takvome kontekstu izdvajalo kompleks na Crkvini, onda je to bila njegova središnja uloga u kultu predaka, što, svakako, nije isto što i „prijestolna“ funkcija.

Iako, dakle, svi ovi objekti nisu imali značajke monumentalnosti, ipak su, bar za neko vrijeme (vladar je zapravo sa svojom pratnjom bio u stalnome pokretu), mogli ugostiti vladara, njegovu ratničku „družinu“, koja je bila stara, tradicionalna institucija²⁹, te onu administraciju u povojima, koja se po-

Katičić, ni V. i J. Belaj, jest činjenica da se u blizini Crkvine, na lokalitetu Katića bajami, nalazi relativno veliki kasnoantički/ranokršćanski (i vjerojatno kasnosrednjovjekovni) kompleks, koji je prilično površno istražio još Lujo Marun (fragmente Marunovih nalaza raščlanio je S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., *Ljetopis JAZU*, 7, 1953, str. 38-47; relativno bogat tloris pronađenih ostataka zidova, naslovljen „Iskopine kod Katića-bajama u Biskupiji izvedene potporom slob. i kr. glavnoga grada Zagreba“ ljubazno mi je na raspolaganje stavio kolega Ante Milošević, na čemu mu i ovom prigodom srdačno zahvaljujem). Spoliji s toga lokaliteta, ili još preciznije iz ranokršćanske crkve, sekundarno su, i vjerojatno simbolički (riječ je u prvome redu o prikazima križeva), korištene pri izgradnji objekata na Crkvini, a s njega potječu vjerojatno i sarkofazi koji su sekundarno korišteni za ukope na prostoru gdje je izgrađena kapela/„mauzolej“. Teško može biti dvojbe oko toga da je upravo taj kompleks bio među najvažnijim razlozima za odabir mjesta na kojem je nastala ranosrednjovjekovna nekropola, a onda i memorijalni kompleks, no „objašnjenja“ ranosrednjovjekovnih aktera takvoga čina vjerojatno će zauvijek ostati nepoznanica.

²⁹ Bornina „družina“ se spominje i u tekstu *ARF*, doduše pod na prvi pogled neobičnim imenom *pretoriani* – usp. tumačenje koje za taj pojam daje R. KATIČIĆ, Pretorijanci, str. 183, koji inzistira na tome da se kroz uporabu toga pojma „oživljava u duhu karolinške renesanse učeno sjećanje na prilike u starome Rimskom Carstvu“, a koje je (prema shvaćanjima dvorskoga kruga, dodajem) bilo i stvarno obnovljeno Karlovom krunidbom na Božić 800. godine. Ta i takva (ratnička) „družina“ bila je institucija poznata u društvima uređenim na razini „poglavištva“, pa i u ranim državama, u cijeloj srednjoj-istočnoj Europi u ranome sred-

čela razvijati tijekom procesa prisvajanja i izgradnje autoriteta i vlasti. Prve zrake svjetla na tu rudimentarnu administraciju bacaju najstarije sačuvane isprave hrvatskih vladara, Trpimira iz 840. – 844. i Muncimira iz 892. godine³⁰. Prema onome što se u njima čita, moguće je zaključiti da je knežev dvor (kao administrativna organizacija) bar dijelom bio organiziran i uređen po modelu franačkoga carskog dvora. Starija od dviju isprava, ona Trpimirova, pokazuje da je već u petome desetljeću 9. stoljeća knežev dvor imao svoju „kapelu“ koju su opsluživali *capellani*, koji su po svemu sudeći bili ona jezgra iz koje se iznjedrio novi oblik administracije što se oslanja na pisanu riječ³¹. Uz to, svakako, valja upozoriti da su prvi knezovi Hrvatske Kneževine, ili posve precizno bar knez Borna, iz „prve ruke“ i na temelju vlastitoga iskustva, znali kako funkcionira imperijalni dvor – Borna je, naime, bar jednom (početkom 820. godine) boravio u Aachenu i pribivao dvorskome vijećanju te aktivno sudjelovao u njemu³². Tijekom vremena kneževski je dvor evo-

njem vijeku – vidi u tome smislu L. MAKKAI, *Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age*, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (3-4), 1970, str. 268-270 te J. W. SEDLAR, *East Central Europe in the Middle Ages 1000-1500 (A History of East Central Europe III)*. Seattle - London, 1994, str. 60, 209, 259.

³⁰ Isprave su uz opširne komentare tiskane u J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Vol. I, Zagreb, 1967, str. 3-8 i 22-25. Obje su sačuvane kroz prave „lance“ prepisivanja, a najstariji sačuvani prijepisi potječu tek iz 16. stoljeća, te su poglavito zbog toga izazivale dvojbu glede autentičnosti, no ti se prigovori ne mogu smatrati ozbiljnima - za komentar na te prigovore usp. *Hrvati i Karolinzi* I, str. 280-281. Što se tiče datuma izdavanja Trpimirove isprave, njega najuvjerljivije određuje u godine 840. do 844. L. MARGETIĆ, *Bilješke uz Trpimirovu ispravu CD I, 3-8, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 30, 1993, str. 47-51.

³¹ Među svjedocima koji se navode u formuli koroboracije isprave stoji: *Dommico presbytero capellano testis. Cypriano presbitero capellano testis. Ego Martinus presbyter capellanus preceptione domini mei ducis memorati rogatus scripsi et manu propria opus compleui* (J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik*, str. 6). Za karolinšku dvorsku kapelu vidi: R. McKITTERICK, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians (751-987)*. London, 1983, str. 85 s uputama na stariju literaturu.

³² Borna boravak u Aachenu registrira tekst *ARF* u unesku pod godinom 820. na slijedeći način: *Mense Ianuario conventus ibidem (sc. Aquasgrani - op. M. A.) habitus ... Borna quoque primo per legatos, deinde ipse veniens, quid sibi facto opus esse videretur, suggessit (ARF, str. 152).*

luirao i razvio se te se u drugoj polovini 9. stoljeća pojavljuju dvorjanici/dužnosnici čije titule, pokazuje to isprava kneza Muncimira, jasno zrcale kako slavensku tradiciju tako i franački utjecaj. Svaka je od tih dužnosničkih titula bila sastavljena od opće imenice „župan“ (*juppanus* ili *zuppanus*, što će se u kasnijim stoljećima latinizirati u oblik *comes*) te pridjeva koji je definirao neku vrst djelokruga – „dvorski župan“ (*zuppanus palatii*), „družinski župan“ (*maccerarii zuppanus*), „vinarski župan“ (*zuppanus pincernarius*) te „konjanički župan“ (*zuppanus cauallarius*). Samo je za „predstojnika kneževa kućanstva“ (*zuppanus camerarius*) moguće utvrditi da je doista stajao na čelu neke vrsti organizacije, jer se u dokumentu spominju i „drugi“ (*camerarius secundus*) i „treći“ (*camerarius tertius* – sam pojam bi možda najzgodnije bilo ponešto arhaično prevesti kao „kućna čeljad“). Sukladno dugoj tradiciji kraljevskih i imperijalnih dvorova, ali i posebice onoga karolinškoga na kojemu je vladarica „igrala ključnu ulogu u kućanstvu“, i kneževa je žena postala društveno vidljiva, kako se to dade zorno razabrati iz pojave dvorjanskih/dužnosničkih titula kakve su „župan kneginje“ (*zuppanus comitissae*) ili „župan kneginjine družine“ (*maccerarius comitissae*)³³. Cijeli ovaj aranžman hijerarhije

³³ Na listi svjedoka u Muncimirovoj ispravi iz 892. godine čita se između ostaloga: *Signum manu Budimiro, zuppani palatii ... Signum manu Prisna, maccerarii zuppano. Signum manu Pruede, zuppano cauallario. Signum manu Zelestro, zuppano camerario. Signum manu Zestedo, zuppano pincernario. Signum manu Bolledrago, zuppano carniciario. Signum manu Budimiro, zuppano comitissae. Signum manu Cresamustlo, camerario secundo. Signum manu Stephano filio Budimiri, camerario tertio. Signum manu Zellidrago, maccerario comitissae* (J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik*, str. 24). Prijevodi titula prate nešto slobodnije tumačenja koja daje: I. BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985, str. 50. Za uređenje franačkoga imperijalnog dvora kao neke vrste „kućanstva“, posebice za jasno vidljive paralele između položaja koje su zauzimali *comes palatii* na jednoj i *zuppanus palatii* na drugoj strani te *camerarius* i *zuppanus camerarius* (ali i drugi), vidi: R. McKITTERICK, *The Frankish Kingdoms*, str. 82 i d. Organizacija, uređenje i funkcioniranje dvora smatrali su se u karolinško doba važnom dimenzijom društvenoga života u tolikoj mjeri da su se o tomu pisali posebni traktati. Jedan je takav napisao, po svemu sudeći kao napatuk za organizaciju dvora Karlovog sina i budućeg cara Ludovika (Pobožnoga), dvorjanin Adalhard, no on se nije sačuvao; tekst je početkom 80-ih godina 9. stoljeća preradio i obnovio Hinkmar, nadbiskup Reimsa i on je poznat kao *De ordine palatii* (o nastanku Adalhardove rasprave i kasnijoj preradbi vidi R. McKITTERICK,

dvora kao proširenoga „kućanstva“, u kojemu su različiti položaji vladarevih bliskih suradnika i savjetnika iskazani različitim titulama posve izvjesno bili i statusni simboli, predstavljao je novo i moćno oruđe u rukama kneza s kojim je mogao razvijati nove strategije u procesu društvenoga pregovaranja s dojučerašnjom rodovskom i ratničkom aristokracijom. Manipulirajući položajima i titulama, mogao je nagrađivati one koji su pokazali odanost i poslušnost, ali i eliminirati one koji su se eventualno opirali rastu njegova autoriteta i moći ili jednostavno nisu ispunjavali njegova očekivanja. Teško je razabrati jesu li dvorski položaji donosili neku opipljivu korist ili materijalni probitak, kao što je isto tako teško odrediti kad se dvor doista prometnuo u učinkovitu administraciju poglavara države, no ono oko čega teško može biti dvojbe jest zaključak da je već samo uspostavljanje dvora kao proširenoga „kućanstva“ enormno uzdiglo društveni položaj i autoritet samoga vladara.

Ovakvo strukturiranje vladarskoga dvora može se promatrati kao primjer na kojemu se zorno vide mehanizmi kroz koje su praktične „kopije“ vanjskih, franačkih, institucija i s njima povezanih oblika društvenoga ponašanja ugrađeni u tkivo „novoga“ društva Hrvatske Kneževine. Drukčiji, pak, mehanizmi utjecaja mogu se razabrati u onim situacijama koje su nastale kao posljedica širenja kršćanskoga nauka i procesa kristijanizacije. I ovdje se, naime, mogu uočiti slučajevi transplantacije koncepata, kao i institucija kao sklopova formaliziranog i predvidljivog ponašanja, no ne nužno i uvijek u formi svjesnoga kopiranja uzora. Prije no što se neki od tih slučajeva detaljnije raščlane, valja ipak reći ponešto o tome u kojim se okvirima odvijao cijeli misionarski pothvat. Ukupna misionarska djelatnost na prostoru koji će s vremenom postati (srednjovjekovna) Hrvatska vodila se iz središta u Akvileji, a uloga tamošnjega patrijarha formalizirana je 806. godine, kada je Karlo odredio da sve zemlje južno od Drave glede crkvene jurisdikcije moraju biti podređene upravo njemu. To je, pak, značilo da će gotovo svi misionari koji su širili kršćanski nauk na tome području biti podrijetlom iz sjeverne Italije te da će kao neku vrstu poputbine donositi sa sobom već duboko ukorijenjene tradicije Langobardskoga Kraljevstva³⁴.

Charlemagne: The Formation of a European Identity. Cambridge, 2008, str. 149-155; citirane riječi o ulozi vladarice na str. 149).

Upravo će ovako postavljeni okvir pomoći u razumijevanju činjenice da najstarije isprave hrvatskih knezova, one iz 9. stoljeća, imaju specifičnu formu „privatnoga dokumenta“ s dugim listama svjedoka i tipično samostanskom formulom sankcije, tzv. *minatio*. Pri tome valja imati na umu da je najveći dio misionara dolazio iz redovničkih krugova pa onda podsjetiti na ono što je svojedobno napisala Cristina La Rocca upravo o toj formuli: „*minatio*, vremenom obogaćena primjerima biblijskih opomena, postala je sastavni dio privatnih dokumenata, kao jedan od temeljnih elemenata autentičnosti ‘karti’ i njihove pravovaljanosti“³⁵. Nije teško naslutiti da su po dolasku na područje svoga misionarskoga rada neki od tih redovnika dospjeli i na vladarski dvor gdje su dobili poziciju u dvorskoj kapeli, kao što je to očito bio slučaj s Dominikom, Ciprijanom i Martinom, koji se kao *presbyteri cappellani* navode u prethodnom spominjanoj ispravi kneza Trpimira. Kad su na toj poziciji dobili zahtjev za oblikovanje i pisanje prvih isprava, a bez pristupa već postojećim zbirkama formulara, kakva je bila ona čuvena Marculfova koja ima cijeli niz primjera formulara vladarske („javne“) isprave (takva su djela bila previše dragocjena i namijenjena specifičnim potrebama, a da bi ih misionari nosili sa sobom)³⁶,

³⁴ Širi okvir rasprave o misionarskoj djelatnosti u Kneževini Hrvatskoj oertavaju: G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione degli Slavi nei secoli VIII-IX, Atti e memorie della Società istriana de archeologia e storia patria*, N. s. 36, 1988, str. 54-60. – J. OSBORNE, *Politics, diplomacy and the cult of relics in Venice and the northern Adriatic in the first half of the ninth century*, *Early Medieval Europe* 8 (3), 1999, str. 380-385. – M. ANČIĆ, *U osvjet*, str. 92-93.

³⁵ Za diplomatski formular najstarijih isprava hrvatskih vladara vidi M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*. Zadar-Mostar, 1998, str. 117-340. Ostajući u tradiciji oblikovanoj u 9. stoljeću, isprave što su ih izdavali hrvatski vladari sve do kraja 11. stoljeća trajno će zadržati oblik „privatnoga dokumenta“. Ovaj njihov „zaštitni znak“ izazvao je dvojbe oko njihove autentičnosti kod N. Klaić (vidi primjerice N. KLAJIĆ, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara*, *Historijski zbornik* 18, 1965, str. 141-199, i 19-20, 1966.-1967, str. 225-263), no svjetlo koje na taj problem baca upravo ovakva raščlamba čini te dvojbe izlišnima. Za razvoj i ulogu formule *minatio* vidi: C. LA ROCCA, *La legge e la pratica. Potere e rapporti sociali nell'Italia del VIII secolo*, u: *Il futuro dei Langobardi. L'Italia e la costruzione dell'Europa di Carlo Magno: Saggi*, Milano, 2000, str. 53.

³⁶ Za „Marculfov formular“ vidi: A. RIO, *Legal Practice and the Written Word in the Early Middle Ages: Fran-*

jednostavno su pribjegli obrascu koji je bio uobičajen u sredini iz koje su došli, onome „privatnoga dokumenta“. Držeći se ovakvoga pravca raščlambe, nije teško objasniti ni zašto Muncimirova isprava iz 892. godine gotovo frapantno nalikuje tipičnome sudbenom aktu kakvi se izdaju u ovo doba u Italiji. Oni koji dobro poznaju oblik i sadržaj Muncimirove isprave (koja prepričava prijemor splitskoga nadbiskupa i ninskoga biskupa oko crkve sv. Jurja na Putalju i donosi knežev pravorijek) vrlo će ju lako prepoznati u opisu isprave kojom je okončan postupak u Contorneu, a koji riječima Chrisa Wickhama izgleda ovako: „Ton je kolokvijalan, s puno ‘izravnoga govora’ (*oratio recta*); sadržaj pripovijedaju suci u prvome licu. Na prvi pogled bismo čak mogli zaključiti da su sudionici samoga čina doista i izgovorili riječi koje su zabilježene“³⁷. I ovdje je dakle prepoznatljiv već postojeći i utvrđeni obrazac sastavljanja isprave, a pri tome, svakako, valja upozoriti da uporaba takvih obrazaca pri sastavljanju isprava sama po sebi upozorava na to da se njihov sadržaj ne može uzimati „zdravo za gotovo“, odnosno da ih nikako ne bi trebalo promatrati kao vjerno zrcalo daleke prošle stvarnosti.

Uza sve rečeno, čini se da je s pogledom na prve kneževske isprave, ali i na one sačuvane natpise poglavito na kamenome namještaju novopodignutih crkava u Kneževini Hrvatskoj, moguće zaključiti kako su misionari svojim ukupnim djelovanjem uspostavili posve novi kulturni sklop oslonjen na uporabu pisane riječi. To, naravno, nije značilo da je onaj stariji kulturni sklop, utemeljen na usmeno izgovorenoj riječi kao ključnom komunikacijskom kanalu, jednostavno nestao – naprotiv, ta će dva sklopa odsad funkcionirati usporedno i tijekom vremena će se preplitati i utjecati jedan na drugoga. Vrijedi uz ovo pripomenuti još nešto važno – pri došli misionari su se po dolasku među Hrvate i druge Slavene (ali i staro domicilno pučanstvo) našli u jednome kulturnom kontekstu stubokom različitom od onoga iz kojega su došli. Tamo odakle su oni dolazili postojala je već izgrađena i utvrđena kultura pisane riječi u kojoj su „ljudi učili vještinu čitanja i pisanja dijelom stoga kako bi mogli razlikovati do-

bro od lošega u smislu u kojem su to definirali oni koji su vladali svijetom u kojem su ti ljudi živjeli, da bi mogli zaštititi sebe i svoju slobodu sukladno propisima pisanoga zakona“³⁸. Nasuprot tome, u nastajućoj Kneževini Hrvatskoj oslonac na pisanu riječ je zapravo bio rijetkost i tako će još zadugo i ostati. Dovoljno je u tome smislu i za ovu prigodu samo upozoriti na činjenicu da još u drugoj polovini 11. stoljeća hrvatski vladari *nisu u pravilu* registrirali u pisanoj formi pravorijeke koje su izricali u prijemima što su se pred njima vodili³⁹.

Bilo kako bilo, najstarije sačuvane isprave hrvatskih vladara, kao i natpisi na dijelovima kamenoga namještaja prvih crkava sagrađenih nakon pokrštanja, bili su ispisani latinskim jezikom kojega je koristila i razumjela tek vrlo mala skupina misionara i onih koje su oni poučavali i uključivali u svoje djelovanje. Važno pitanje na koje je teško dati precizniji odgovor je kako su ljudi koji su tvorili tu malu skupinu pretakali društvenu stvarnost nastajuće političke (državne) tvorbe u jezik čije su riječi već odavno posjedovale jasno značenje i relativno precizno semantičko polje. Da to doista nije bilo lako, vidi se već i iz toga kako su slavenske dvorske titule bile prenesene u latinski tekst pisane isprave – titula „župana“ (a riječ će se očuvati sve do današnjega doba) jednostavno je transkribirana u latinskoj formi *iuppanus* ili čak *zuppanus*, a trebat će dosta vremena da se ekvivalent tome slavenskom pojmu nađe u latinskoj riječi *comes*. Čini se da je nešto lakše bilo sa slavenskom titulom vladara nastajuće političke tvorbe, „kneзь“, koja je relativno

kish Formulae, c. 500-1000. Cambridge, 2009, str. 81 i d.

³⁷ Ch. WICKHAM, Land disputes and their social framework in Lombard-Carolingian Italy, u: *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe*, (ur. W. Davis, P. Fouracre), Cambridge, 1986, str. 107.

³⁸ Teorijski okvir paralelnoga postojanja dviju kultura (pisane različite od one usmeno izgovorene riječi) ocrta M. RICHTER, *The Formation of the Medieval West: Studies in the Oral Culture of the Barbarians*. Dublin, 1994. Razvoj kulture pisane riječi, no, nažalost, ne u tako postavljenom teorijskom okviru, moguće je ipak razabrati temeljem takvih djela kakva su: E. HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb, 1994. – R. KATIČIĆ, *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb, 2007, te V. DELONGA, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: *Hrvati i Karolinzi I. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Citat, pak, kojim se karakterizira kultura pisane riječi svijeta iz kojega dolaze misionari potječe iz N. EVERETT, Literacy and the law in Lombard government, *Early Medieval Europe* 9 (2), 2000, str. 126.

³⁹ O sudbenoj proceduri kraljevskoga dvora s obzirom na uporabu pisane riječi vidi: M. ANČIĆ, Srednjovjekovni montaneji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 24, 1997, str. 135.

lako prevedena latinskim izričajem *dux*, što, svaka-ko, valja pripisati činjenici da su dugotrajni kontak- ti govornika slavenskih i germanskih jezika stvorili stanoviti fond „društvenoga znanja“ na strani onih koji su rabili latinski jezik⁴⁰.

To prevođenje društvene (u ovome slučaju pri- marno političke) stvarnosti u drugi jezični kod nije baš uvijek išlo lagano, kako se vidi na primjeru po- znatoga teologa prve polovine 9. stoljeća, Gottschalka iz Orbaisa, koji je boravio u Kneževini Hr- vatskoj u vrijeme vladavine kneza Trpimira. Zbog svojih stajališta o predestinaciji, koja su imala sta- novitu težinu i u političkom životu onoga doba, bar kao ideološki iskaz realnih političkih suprotnosti i sukoba, Gottschalk se našao na strani protivnoj Lu- doviku Njemačkome. Pa su ga njegovi prijatelji i saveznici, među kojima je, svakako, jedan od naji- staknutijih i za ovu prigodu najvažniji bio furlanski markgrof Eberhard, sklonili tako što su ga poslali prvo u Kneževinu Hrvatsku, gdje je boravio neko vrijeme od 846. godine, da bi potom dospio i do Bugarske (848. je odustao od daljeg sakrivanja te se vratio u Carstvo i u listopadu te godine pred Lu- dovikom Njemačkim javno branio svoje postavke o predestinaciji). Uspomene s ovoga izleta u „egzotič- ne“ krajeve, koji u smislu „pozadinske slike“ jasno pokazuje da se pozicija hrvatskoga kneza u odnosu spram izravno nadređenoga karolinškoga dužnosni- ka nije bitno izmijenila u usporedbi sa stanjem u Bornino doba, koristio je Gottschalk u obliku au- tobiografskih *exempla* u svojim kasnijim teološkim raspravama⁴¹. Tom prigodom on svoga nekadašnjeg

domaćina, poglavara Hrvatske Kneževine, naziva „kraljem“ (*rex*) te se posebno osvrće i na način na koji podanici govore o njemu u (za Gottschalka) ne- običnoj impersonalnoj formi – o njemu ne govore kao „kralju“ već o „kraljevanju“ (*regnum*). Pri tome povlači paralelu sa stanovnicima mletačkih lagu- na (*Venetici ... intra mare degentes in ciuitatibus*), kao i stanovnicima gradova na istočnojadranskoj obali, kojima je zajedničko to što su kao „Latini“ (*homines Latini*) podređeni „caru Grka“ budući da i ovi također postupaju na sličan način te za nosi- telje vlasti koriste impersonalne imenice (*dominus - dominatio; imperator - imperium*)⁴². Iako je učeni teolog napravio naizgled formalnu grešku te vlada- ra „Dalmacije“ nazvao „kraljem“, a ne „knezom“ (*dux*), nije teško zaključiti da je za svoga boravka na njegovu području doista poduzeo neku vrstu „et- nografskoga istraživanja“ te da ova opažanja, upo- rabljena u teološkome kontekstu, jesu stvarni rezul- tat tih „istraživanja“. No pitanje što je stvarna pod- loga Gottschalkova teksta mora ostati bez precizna odgovora, bar što se tiče podanika njegova „kralja Dalmacije“, pa se tek može naslutiti da je svoj za- ključak mogao izvesti iz pokušaja tumačenja takvih izričaja kakav je onaj *κΝΑΛΞΕΝΗΙΕ*, koji je zabilježen

stvari nisu bitno promijenile u usporedbi s odnosom u kojemu je furlanski markgrof, 918. godine, nadzirao razgraničenje dviju imperijalnih jurisdikcija u Dalma- ciji.

⁴² Odnosne dijelove Gottschalkova teksta reproducira i o njima opširno raspravlja Ž. RAPANIĆ, Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci u traktatu teologa Gottschalka iz Orbaisa, *Povijesni prilozi* 44, 2013, str. 40-46. Moja se, međutim, interpretacija izvornog teksta u jed- noj stvari bitno razlikuje od one Željka Rapanića. On, naime, izriječkom tvrdi: „Nema, dakle, u Saksončevu izlaganju - ponovimo to - ni Dalmatinaca, ni Grka, ni Latina, niti Slavena koji bi mogli biti subjekti neka- kvog etničkog razlikovanja pa raspravljanja“ (Isto, str. 46); nasuprot tomu smatram da se u Gottschalkovu tekstu mogu razaznati različite kategorije: sukladno „znanju“ raširenom u vladajućem karolinškom krugu (a Gottschalk tome nedvojbeno pripada) „Dal- matinci“ (*homines Dalmatini*) su *svi stanovnici* stare rimske provincije, za koju on eksplicitno i veli da je „uistinu vrlo velika pokrajina“ (*tota Dalmatia longi- ssima revera regio*). Među njima očito ipak postoje razlike, jer se jedan dio njih, upravo oni koji su pod- ložni „caru Grka“ (a koji kao kompaktne zajednice u ovo doba drže priobalne gradove), naziva „Latinima“, kao što se te iste u ranije citiranome tekstu *ARF* naziva „Romanima“ (vidi ovdje bilj. 18), dok onaj drugi dio stanovnika Dalmacije Gottschalk ne definira eksplicit- no etničkim terminom, pa ne možemo znati kako ih je on vidio.

⁴⁰ Za razmatranje vladarske titule u kontekstu lingvistič- kih tragova mijena političke realnosti vidi R. KATI- ČIĆ, Pretorijanci, str. 179-180, te R. KATIČIĆ, Die Verfassungsterminologie.

⁴¹ Za situiranje Gottschalkovih teoloških stajališta u ono- dobni politički kontekst usp. J. NELSON, *The Annals of St. Bertin*, u: *Politics and Ritual in Early Medieval Europe*, London - Ronceverte, 1986, str. 180-183. O ulozu što ju je u sklanjanju Gottschalka izvan doma- šaja Ludovika Njemačkog imao furlanski markgrof Eberhard, inače oženjen Gizelom, kćeri cara Ludovika Pobožnoga i unukom Karla Velikoga, što mu je osi- guravalo vrlo visoki društveni status, vidi: G. T. HA- VARD, *Trina Deitas: The Controversy between Hin- cmar and Gottschalk*. Milwaukee, 1996, str. 31. Autor detaljno (str. 32 i d.) prikazuje okolnosti u kojima su nastale Gottschalkove teološke rasprave. Činjenica da je furlanski markgrof mogao 846. povjeriti spornoga teologa na „čuvanje i zaštitu“ hrvatskome knezu, u kombinaciji s datiranjem Trpimirove isprave vremen- om kraljevanja Lotara u Italiji, daje do znanja da se

u *Vita Methodii*, a za koji R. Katičić kao objašnjenje nudi grčki pojam *arhontia*; iz toga su se pojma onda izvodili i oblici kakav je onaj *кѣнѧжєнїиє стола* u značenju „vladanje“, ali i „vladati“ (*на кѣнѧжєнїиє стола ... прїступї*, u značenju „počeo je vladati“ – u *S. Venceslai Vita Paleoslavica recentior, redactionis Nikol'skianaе*), iako se pojavljuje i glagol *кѣнѧжїтї*⁴³. Nije teško zamisliti probleme s kojima se Gottschalk mogao susresti u nastojanju da pohvata konce svijeta koji je, valjda, prvo sam sebi nastojao objasniti i njegove pojmove prevesti u svoje vlastite kodove – odatle postaje puno razumljivijom i njegova formalna greška s pojmom *rex*; u latinskom je mogao naći imenicu (*regnum*) koja je kakav-takav impersonalni ekvivalent tome pojmu, pa je to i iskoristio, tim prije što njegov tekst nije ni trebao neku posebnu preciznost budući da su u njemu *exempla* imala tek pomoćnu funkciju glavnoga teološkog argumenta. Da je učeni teolog ipak dobro shvatio i razumio impersonalni način govora svojih domaćina, pokazuje stanje u razvijenome srednjem vijeku, iz kojega potječu brojni vernakularni tekstovi isprava u kojima se pojavljuje upravo ono o čemu govori Gottschalk – u njima se o vladarima todobnih političkih tvorbi u dubokome zaleđu istočnojadranske obale (Bosna, Srbija) doista često govori upravo u onoj impersonalnoj formi koju je zamijetio učeni teolog sredinom 9. stoljeća⁴⁴.

Da slučaj Gottschalka i njegova nesnalazjenja s titulama, odnosno njihovim „prevođenjem“ u latin-

⁴³ Za ove primjere vidi R. KATIČIĆ, *Die Verfassungsterminologie*, str. 6 i 9, a za raspravu o pojmu *кѣнѧжєнїиє* vidi str. 18 i d.

⁴⁴ Na to sam upozorio u: M. ANČIĆ, *Od zemlje do kraljevstva: Mjesto Bosne u strukturi Archiregnuma, Hercegovina* 1 (26), 2015, str. 20-21. Primjeri, o kojima nisam tada detaljnije govorio, sežu od prve polovine 13. stoljeća za Srbiju (povelja kralja Stefana Radoslava od 4. veljače 1234.: *вїдѣь крѧльєвство ми*, u: Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*. Vol. I, Beograd - Sremski Karlovci, 1929, str. 11, r. 9, naglasio M. A.), odnosno od sredine 14. stoljeća za Bosnu (u ispravi bana Tvrtka iz 1357. godine: *да не буде кнезу Влатку ... вт нашега господѣства нїєднога худога* – L. von THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München - Leipzig, 1914, str. 25, naglasio M. A.; ovdje je „gospodstvo“ očito rabljeno umjesto valjda i za ono doba rogobatnoga „banstva“), i nastavljaju se kroz cijelo 15. stoljeće. Vrijedi, svakako, pripomenuti da praksa istoga postupanja kod stanovnika gradova, onih koje Gottschalk naziva „Latinima“, nije posvjedočena u kasnijim i vrlo brojnim tekstovima pisanim latinskim jezikom.

ski idiom, nije bio usamljen, može se razabrati iz slučaja opata Teudeberta koji se tijekom 80-ih godina 9. stoljeća nalazio na čelu vladarskoga (benediktinskog) samostana u Ninu. Teudebert je, naime, sastavio natpis za arhitrav oltarne ograde u samostanskoj crkvi te je pothvat postavljanja kamenoga namještaja datirao vladavinom kneza Branimira. Iako je stajao na čelu samostana kojega je „vlasnik“ bio sam vladar, on je ipak njegovu titulu oblikovao u neuobičajenoj formi „knez Slavena“ (*dux Sclavorum*), umjesto u onoj uobičajenoj, kakva se nalazi u sačuvanim ispravama i u drugim suvremenim sličnim natpisima, gdje u pravilu titula vladara glasi „knez Hrvata“ (*dux Croatorum*)⁴⁵. Još neobičnije djeluje ono što je uradio inače anonimni svećenik koji je sastavio sličan natpis za crkvu župana Prištine u Ždrapnju kod Skradina – iako je po svemu sudeći dobro vladao latinskim jezikom, pa se znao poslužiti rijetko rabljenim oblikom budućega vremena (*futurum gnomicum*) kako bi iskazao posebnu misao, ipak je njegov natpis znatno zanimljiviji zbog čudnoga (i stoga neprevodivog) oblika Branimirove titule: *ducem Clavitnorum*⁴⁶; što je doista autor natpisa htio s ovakvim oblikom Branimirove titule, je li mislio i napisao *Sclavorum* pa je prigodom klesanja došlo do ovakve pogreške, kako to očito predmnijeva Vedrana Delonga, ili je u pitanju nešto drugo, ostaje teško rješiva zagonetka.

Koliko god su prvi misionari (i oni koji su s njima dolazili u ove krajeve, poput Gottschalka) imali problema s razumijevanjem svijeta u kojem su se obreli, ostaje činjenica da je njihovo djelovanje ostavilo trajne tragove, poput obrasca sastavljanja službenih dokumenata po formularu „privatne isprave“. Taj će se obrazac održati kao oblik kneževske i kraljevske isprave sve do kraja 12. stoljeća (izmjene će donijeti tek uređenje kancelarije ugarsko-hrvatskih kraljeva od vremena Bele III.), ali i kao forma isprave kraljevskih zamjenika u Hrvatskome Kraljevstvu, banova, kroz cijeli srednji vijek. Takva je dugovječnost značajka i drugih institucija koje su kao „import“ donijeli prvi misi-

⁴⁵ Za natpis što ga je oblikovao opat Teudebert vidi V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u rano-srednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split, 1996, str. 207-208.

⁴⁶ Za natpis u crkvi u Ždrapnju vidi: V. DELONGA, *Latinski*, str. 251-252. Ideju da je anonimni autor natpisa, posve izvjesno svećenik, rabio *futurum gnomicum* obrazlažu: M. MATIJEVIĆ SOKOL - V. SOKOL, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*. Milano, 1999, str. 69-70.

onari, poput institucije „privatne crkve“ (*Eigenkirche*), ili pak crkve s krstionicom kao središta starih *parochia*, predšasnika crkvene župe iz razvijenoga srednjeg vijeka. Prva od njih, institucija „privatne crkve“ implicirala je više od onoga što otkriva ova prevedenica njemačkoga pojma – „privatna crkva“ je, naime, otvorila posve nove mogućnosti za promociju i prikazivanje stečenoga društvenog statusa (nekadašnjoj rodovskoj) aristokraciji. U vrijeme, naime, kad su pristigli na prostor rimske Dalmacije i naselili se tu, Hrvati i pripadnici drugih slavenskih ratničkih skupina donijeli su sa sobom i svoje tradicionalne običaje, a među njima i one koji su se odnosili na pogrebne rituale, kroz koje se, između ostaloga, prikazivao i društveni status⁴⁷. Pripadnici ratničke aristokracije sahranjivani su sa svojim oružjem i bojnom opremom kao konačnom potvrdom njihova društvenog statusa, što je bila važna informacija u očima onih koji su ostajali, ali se može pretpostaviti da su na taj način prenosili svoj status i preko one crte koja dijeli žive od mrtvih – nažalost, teško je čak i naslutiti u kojoj je mjeri to „pravilo“ doista primjenjivano, odnosno je li baš svaki pripadnik te ratničke aristokracije stvarno sahranjivan na takav način⁴⁸. No s prihvaćanjem

kršćanstva, a ponavljajući na neki način i slijedeći razvojnu putanju koju su prošli Langobardi u Italiji u 6. i 7. stoljeću⁴⁹, pripadnici aristokratskoga sloja počinju odbacivati stare tradicionalne običaje i oblike ponašanja te prihvaćati nove mogućnosti dokazivanja i prikazivanja svoga istaknutog društvenog položaja. U prvome redu to znači, u sklopu već uznapredovaloga procesa kristijanizacije, usmjeriti resurse u izgradnju crkava, i to, dakako, onih „privatnih“, u kojima je njihovo ime vidljivo prikazano na dijelovima kamenoga namještaja, i gdje su oni i njihova obitelj te vjerojatno i najbliža pratnja dobili posebni „privatni“ prostor za pribivanje službi Božjoj, moguće i mjesto za sahranu (*Westwerk*, „zapadno pročelje“), kako se to može razabrati u brojnim zdanjima izgrađenim tijekom 9. i 10. stoljeća⁵⁰.

upozorava H. HÄRKE, ‘Warrior Graves’? The Background of Anglo-Saxon Weapon Burial Rite, *Past and Present* 126, 1990, iz čijih rezultata jasno proizlazi da je pokop bio javni čin vezan, ali na složen i osobit način, s društvenim statusom *srodnika* pokojnika.

⁴⁹ Vidi C. LA ROCCA, *La legge*, str. 55-56.

⁵⁰ O prihvaćanju i rasprostranjenosti koncepta „privatne crkve“ (*Eigenkirche*) u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj vidi raspravu u: M. ANČIĆ, *Srednjovjekovni montaneji*, str. 133-134 (rezerve spram suvremenoga shvaćanja toga pojma koje je svojedobno iskazala S. REYNOLDS, *Fiefs and Vassals*. Oxford, 1994, str. 418-419, više su bile usmjerene na pobijanje pojma „feudalizam“, s kojim se „vlasnička crkva“ usko povezuje, a na čemu je i glavno težište autoričina argumenta, no na ozbiljnu raspravu o stvarnome značenju toga pojma; jasno se to vidi iz obilatoga materijala što ga detaljno i opširno raščlanjuje Susan Wood, pri čemu je za raspravu predočenu ovdje svakako najvažniji onaj dio koji govori o shvaćanjima i praksi vezanoj za „privatne crkve“ u Langobardskome Kraljevstvu u 8. stoljeću, dakle o onom konceptu koji su sa sobom donijeli misionari koji su dolazili u Hrvatsku Kneževinu. Vidi: S. WOOD, *The Proprietary Church in the Medieval West*. Oxford, 2009, str. 48-65. Tome valja, svakako, dodati kako u mađarskoj historiografiji također postoji elaborirano stajalište o tomu da institucija „privatne crkve“, zasvjedočena u kasnijim vremenima, vuče korijen iz misionarske djelatnosti, za što usp. Z. HUNYADI, *Signs of Conversion in Early Medieval Charters*, u: *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, (ur. G. Armstrong, I. N. Wood), Turnhout, 2000, str. 111, s pregledom literature). Za običaj klešanja imena lokalnih aristokrata poglavito na oltarnim ogradama vidi V. DELONGA, *Pismenost*, str. 221. Sačuvani natpisi (koliko ih je doista bilo, naravno, nemoguće je govoriti, no oni sačuvani dostatni su za pouzdan zaključak o raširenosti te prakse) publicirani su u: V. DELONGA, *Latinski*, str. 88 (*Gastica huppanus*), str. 209 (*Godeçai iyppano*), str. 252 (*Pristina ivpanvs*) i str. 192-193 (*Budimerus*, bez titule no uz

⁴⁷ Značenje takvih rituala za prenošenje relevantnih informacija kroz vrijeme, poglavito u društvima s jednostavnim strukturama i u okolnostima skučenih usmenih komunikacijskih kanala, u punoj mjeri objašnjava P. CONNERTON, *How Societies Remember*. Cambridge, 1989. (Ova izvanredno vrijedna i važna knjiga prevedena je i na hrvatski jezik – P. CONNERTON, *Kako se društva sjećaju*. Zagreb, 2004., no taj je prijevod toliko loš da tekst čini krajnje teško čitljivim i uporabljivim).

⁴⁸ Ova se sastavnica pogrebnoga rituala, bar dijelom, može naslutiti kroz inventare ratničkih grobova na teritoriju današnje Hrvatske i (dijelom) Bosne i Hercegovine, datiranih u prvu polovinu 9. stoljeća, vidi A. MILOŠEVIĆ, *Arheološki*, str. 117-119, 120-122. Vrijedi ovdje, svakako, upozoriti na činjenicu da ratnički grobovi 7. i 8. stoljeća sa saksonskega područja, a to je izravno susjedstvo upravo onih krajeva iz kojih su došle ratničke skupine što su zaposjele rimske provincije Dalmaciju i Panoniju na samome kraju 8. i početkom 9. stoljeća, pokazuju zamjetnu sličnost upravo s ratničkim grobovima o kojima govori Ante Milošević – usp. F. SIEGMUND, *Frühmittelalterliche Gräberfelder in Ostwestfalen*, u: *799 Kunst und Kultur der Karolingerzeit*. (Ur. C. Stigemann, M. Wemhof), *Beiträge zum Katalog der Ausstellung Paderborn 1999*, Mainz, 1999. – W MELZER, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld Soest – Lübecker Ring*, u: *799 Kunst und Kultur der Karolingerzeit*. Na potrebu, pak, opreza pri raščlambi značenja prilaganja oružja u grobove

Ovakva praksa generirana od sredine 9. stoljeća, a kojoj ishodište teško da je moglo biti bilo što drugo do savjeti i napatci misionara, ostat će, uz sve konsekvence izvedene iz nje, podloga organizacije i učvršćenja crkvenoga ustroja u srednjovjekovnoj Hrvatskoj stoljećima unaprijed. Iz ovoga je sklopa izrasla, po svemu sudeći, i ranije spomenuta institucija crkve s krstionicom koja je postala središtem onoga što se u ovo doba naziva *parochia* – upravo je to ono što se događalo s crkvama koje su podizali lokalni aristokrati („župani“). One su uz to postale i sjedišta nadpopova koji su stajali na čelu tih organizacijskih jedinica Crkve, no pod još uvijek jakim utjecajem „vlasnika“ same kompleksne građevine⁵¹. I nakon organizacijske transformacije koja je od kraja 12. stoljeća vodila k stvaranju gušće mreže crkvenih župa, „privatna“ crkva će ostati sastavni dio svakog većeg vlastelinstva, a stanje se neće bitnije promijeniti u tome smislu ni s velikom crkvenom reformom u drugoj polovini 11. stoljeća. Ponajbolje se to može razabrati na primjeru što ga nudi *Vinodolski zakon* koji registrira stanje na kraju 13. stoljeća (1288.) – brojne odredbe unesene u *Zakon* jasno pokazuju da je i u ovo doba „gospodar“ (vlasnik vlastelinstva) u punoj mjeri kontrolirao lokalnu Crkvu, do te mjere da su svećenici bili u

cijelosti podređeni njegovu sudu, a da im je biskup tek mogao izricati kazne ako bi nešto „počinili ili zgriješili“⁵².

Iz svega dosad rečenoga daje se, dakle, razabrati jedan obrazac ponašanja kojega bi se moglo ovako opisati: svaki put kad bi se u društvu koje se upravo uspostavljalo na novim temeljima i sa sklopom novih odnosa pojavio kakav novi problem, poglavito, pak, ako je taj problem imao ikakve veze s organizacijom vjerskoga života u vrlo širokome smislu, nastojalo se rješenje tražiti uz oslonac na pomoć misionara, a njihova su *dicta*, slijedom takvog opisa, morala imati veliku društvenu težinu. Sa svoje strane, misionari su se, nudeći rješenja u takvim prigodama, zacijelo držali iskustva i tradicija sredine iz koje su sami došli, a to praktično znači da su posezali za onim što je dolazilo iz nataloženoga iskustva langobardske organizacije u sjevernoj Italiji. Upravo uz takvo objašnjenje moguće je razumjeti kako su se u pravnoj tradiciji što se oblikovala u hrvatskim krajevima pojavili tragovi „langobardskoga prava“ (predaleko bi odveo bilo kakav pokušaj da se, tragom istraživanja i rezultata do kojih je došao primjerice Lujko Margetić, daje čak i površna slika tih tragova). No u takvu kontekstu valja ipak upozoriti kako se u novije vrijeme otvorio jedan novi pravac za slična istraživanja na koji će u ovoj prigodi biti dostatno tek navlaš ukazati. Naime, nedavno je Nella Lonza raspoznala i opisala fizičke ostatke jednog kodeksa koji je sadržavao tekst važnog pravnog djela iz razdoblja kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, poznatog kao *Lex Dei quam praecepit Dominus ad Moysen*⁵³. Riječ je zapravo tek o dvolisnici koju je, najvjerojatnije na samome početku 15. stoljeća, koristio za uvezivanje svoga registra imbrevijatura (skraćenih verzija dokumenata koje je ispostavljao na zahtjev privatnih stranaka) jedan od tadašnjih zadrarskih javnih bilježnika, Articutius de Rivignano. Zadrarski primjerak toga djela potjecao je, prema pouzdanoj paleografskoj argumentaciji iskusnog paleografa, „iz 2. polovine 9. stoljeća ... iz sjeverne Italije“⁵⁴,

veliku mogućnost da se radi o istoimenoj osobi koja se pojavljuje kao svjedok u ispravi kneza Muncimira i nosi titulu *zupanus palatii*). O *Westwerku* kao „prirodnom“ arhitektonskom elementu u sklopu objekta koji je podignut kao *Eigenkirche* vidi: M. JURKOVIĆ, Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 22, 1995, str. 63-64 (crkva Sv. Spasa u ovome je kontekstu izvanredno važna zbog svoje očuvanosti i iz toga izvedene mogućnosti da se jasno razabere kako je doista izgledao ranosrednjovjekovni *Westwerk*). Listu dosad utvrđenih crkava u kojima je raspoznato „zapadno pročelje“ vidi prema: A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*. Dubrovnik - Split, 2009, str. 166-167. Što se tiče sahrana, osim onoga što se razabire iz primjera Crkvine u Biskupiji, a o čemu je već bilo riječi, vrlo se uvjerljivom čini i pretpostavka koju iznose A. Milošević i Ž. Peković, a prema kojoj je u prizemlju *Westwerka* u Sv. Spasu bio arkosolij, gdje je u sarkofagu mogao biti sahranjen (u najmanju ruku) utemeljitelj crkve (str. 232-235 djela Miloševića i Pekovića citiranog prethodno u istoj bilješci).

⁵¹ Razvojnu putanju koja je vodila od crkve s krstionicom kao središta *parochiae* do crkvenih župa, koje su se održale sve do danas, razmatra na talijanskom primjeru C. E. BOYD, *Tithes and Parishes in Medieval Italy*. New York, 1952.

⁵² Vidi tekstove odnosnih članaka *Zakona* prema izdanju u M. BARADA, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*. Zagreb, 1952, str. 100 čl. 3., str. 104 čl. 14. i 15., str. 106 čl. 17., str. 112 čl. 36., str. 124 čl. 58.

⁵³ Vidi N. LONZA, Zadrarski fragment *Lex Dei* iz 9. stoljeća i pitanje pravnih izvora ranosrednjovjekovnih dalmatinskih gradova, *Rad HAZU* 525, 2016.

⁵⁴ N. LONZA, Zadrarski fragment, str. 130.

kada se *Lex Dei* poglavito koristio kao pravno vrelo u „postupcima pred biskupskim sudom (*episcopalis audientia*)“⁵⁵. Nastojeći objasniti pojavu rukopisa u Zadru, N. Lonza iznosi pretpostavku kako je djelo pristiglo u taj grad (iz, radna je pretpostavka, sjeverne Italije) „u razdoblju između druge polovine 9. i kraja 11. stoljeća“ te da je „najprirodniji korisnik bio zadarski biskupski sud“⁵⁶. Sa svim onim što se moglo utvrditi o rukopisu *Lex Dei*, čini se ipak da bi njegovu pojavu na istočnoj obali Jadrana trebalo objasniti nešto drukčije, pa bi trebalo krenuti od činjenice da taj rukopis dolazi iz istoga onog vremenskog i prostornog konteksta iz kojega dolazi cijeli jedan sklop crkvenoga uređenja s kultovima milanskih svetaca, sv. Marcele, sv. Anselma i sv. Ambroza (drugi je titular katedralne crkve, a treći benediktinskoga samostana), opredmećenima posve izvjesno kroz relikvijar s likovima svih troje svetaca (relikvijar je očito sjevernoitalskoga podrijetla), no ne u Zadru, već u obližnjemu Ninu. Upravo u Ninu je, k tome, oko sredine 9. stoljeća uspostavljeno i sjedište misionarskoga biskupa (*chorepiscopus*) za Hrvatsku Kneževinu, koji je (ovdje se valja sjetiti stanja još iz prvih desetljeća 9. stoljeća i uloge koju je od tada u životu Hrvatske Kneževine igrao furlanski markgrof) bio podređen franačkome patrijarhu Akvileje⁵⁷. Čini se, dakle, da upravo u taj

⁵⁵ N. LONZA, Zadarski fragment, str. 134.

⁵⁶ N. LONZA, Zadarski fragment, str. 140.

⁵⁷ Stara ninska ranokršćanska crkva sv. Trojstva preuređena je negdje (vjerojatno) sredinom 9. stoljeća, kada je dobila i novoga patrona, sv. Anselma (Asela), vidi: P. VEŽIĆ, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku - problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, u: *Starohrvatska spomenička baština: Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 1996., str. 87-99. Za samostan sv. Ambroza, kojim je 80-ih godina 9. stoljeća upravljao ovdje već spominjani opat Teudebert, vidi I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*. Vol. II, Split, 1964, str. 100 i d. Relikvijar s predstavama milanskih svetaca, sv. Marcele, sv. Anselma i sv. Ambroza opisan je i predstavljen u kratkom članku A. MILOŠEVIĆ, IV. 182. relikvijar sv. Asela, prva polovina 9. stoljeća, u: *Hrvati i Karolinzi II*. Katalog. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 288-289. O uspostavi „ninske biskupije“ napisano je u hrvatskoj historiografiji puno toga te se ona uvijek zamišlja kao uređena teritorijalna biskupija (za stanje problema vidi T. VEDRIŠ, Crkva i vjerski život, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku*, (ur. Z. Nikolić), Zagreb, 2015, str. 210-212), iako se mnogo vjerojatnijim čini da je riječ o misionarskoj biskupiji bez precizno uređene teritorijalne jurisdikcije, kakve se u ovo doba organiziraju po rubovima tadašnjeg kršćanskog svijeta

i takav kontekst valja staviti i donošenje kodeksa s tekstom *Lex Dei*, koji je u takvome pretpostavljenom slijedu služio kao priručnik „misionarskoga“ biskupa, i to upravo na onaj način kako to opisuje N. Lonza (predmnijevajući kako se taj opis odnosi na Zadar, a ne na „misionarskoga“ biskupa u Ninu, kako je ovdje predloženo)⁵⁸: “Onaj tko je u ranom srednjem vijeku trebao suditi ili na drugi način riješiti neku pravnu situaciju pravna je načela iz izvora usvajao *ad libitum*, odnosno ona mu – slikovito rečeno – nisu služila kao osnovna građa već kao ‘cement’ koji se povremeno ubaci radi stabilnosti ili glatkijeg izgleda konstrukcije. Ne smije se izgubiti iz vida ni to da je kod pravnih izvora koji su kolali u ranom srednjem vijeku simbolička vrijednost često nadilazila praktičnu. Čak i ako je konkretni rukopis bio pun grešaka i skoro pa nerazumljiv (a što je inače i bio slučaj s rukopisom iz kojega potječe ovaj zadarski fragment – op. M. A.), imati pod rukom *Lex Dei* značilo je prisvajati si mjesto pod okriljem Božjeg i rimskog prava, a time i za svoju zajednicu iskati superiornu poziciju u ranosrednjovjekovnom pravnom krajobrazu.”

Drugim riječima, primjerak *Lex Dei* u rukama biskupa osnaživao je njegov autoritet i njegovim riječima davao dublje značenje, praktično na isti onaj način na koji su luksuzno izrađena oružja i bojna oprema silno povećavali simbolički kapital novouspostavljenoga vladara u odnosu na njegove podanike. Promjenom društvenih okolnosti, u prvome redu s usponom „učenoga prava“ koje se smatralo „rimskim pravom“, tekstovi kakav je bio *Lex Dei* postajali su i u rukama biskupa obsolentni i neuporabljivi, pa je i kodeks s tim tekstom jednostavno bio odbačen. Toliko se, naime, može zaključiti iz činjenice da je zadarski bilježnik, početkom 15. stoljeća, pergamenu na kojoj je bio ispisan mogao iskoristiti za uvezivanje svojih registara. To što je kodeks (ili njegovi dijelovi), po svemu sudeći, došao iz Nina u Zadar ne bi trebalo biti nikakvo iznenađenje – dva su grada bila povezana čvrstim vezama kroz brojne društvene mreže (crkvene i svjetovne), pa nije teško zamisliti da je iz ninske katedrale kodeks vrlo lako mogao doći do zadarskoga kaptola, gdje ga je po

(vidi *Velika povijest Crkve*. Vol 3/1, (ur. H. Jedin), Zagreb, 2013, str. 16. – R. FLETCHER, *The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity*. Berkeley - Los Angeles, 1997, str. 205 i d.).

⁵⁸ N. LONZA, Zadarski fragment, str. 143.

svemu sudeći, bilježnik Articutius i našao⁵⁹. Za modernoga povjesničara, pak, ostaje zadatak istražiti može li se ipak negdje u pisanim spomenicima pronaći kakav (ma koliko sitan) trag stvarne uporabe *Lex Dei* kao pravno vrela.

Sve do sad nije bilo teško utvrditi načine i kanale na koje i kroz koje su se utjecaji, što su dolazili iz matičnoga područja ranosrednjovjekovnih misionara, širili u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj materijalizirajući se u obliku institucija i sklopova ponašanja i djelovanja. No jedna od institucija koje predstavljaju nosive elemente ukupnoga razvoja zapadnoeuropskoga svijeta, a koju također nalazimo i u Hrvatskoj Kneževini (Kraljevini) ranoga srednjeg vijeka, predstavlja u tome smislu znatno veći problem. Riječ je o instituciji koja podrazumijeva složeni organizacijski princip ustrojstva zemljišnoga posjeda koji omogućuje kontrolu ljudi i resursa, a poznatij u Italiji i drugdje pod latinskim nazivom *curtis* (*manor* u prijevodu na moderni engleski jezik)⁶⁰, čiju se nazočnost na području Kneževine

dade detektirati već vrlo rano. Sam se pojam *curtis* javlja još u najstarijem dokumentu nastalom u Hrvatskoj Kneževini, ovdje već češće spominjanoj i pretresanoj ispravi kneza Trpimira. Tu se, naime, eksplicitno govori o vladarevu *curtisu* s kojega će se ubuduće „desetina“ plaćati splitskome nadbiskupu, dok se istodobno govori i o tomu kako je knez istome nadbiskupu potvrdio drugi *curtis*, kojega mu je darivao još njegov prethodnik, knez Mislav, pri čemu se, međutim, sam pojam *curtis* u ovoj drugoj instanci ne pojavljuje izravno, već se govori o „posjedima“ (zemlji s radnom snagom)⁶¹. Kad je nekih pedesetak godina kasnije isti prostor opisan u ispravi kneza Muncimira, pri čemu se spominju „*servi i ancille*, polja i vinogradi, gajevi i šume, te sve pokretnine i nekretnine“⁶², postaje kristalno jasno da se i tu doista radi o istome načelu, odnosno obliku organizacije prostora i ljudi koji ga nastavaju i obrađuju. U nadolazećim će stoljećima pojam *curtis* biti u suvremenim tekstovima često spominjan, sve dok već duboko u 12. stoljeću, pod utjecajem

⁵⁹ Za mjesto na kojemu je Articutius mogao naći pergamente iz staroga kodeksa (a možda čak i njegove dijelove) vidi: N. LONZA, *Zadarski fragment*, str. 139. Kao primjer mreža kroz koje su dva grada bila povezana, može se uzeti sklop činjenica vezanih uz djelovanje braće Nikole i Dimitrija Matafara - prvi je bio zadarski nadbiskup, a drugi ninski biskup; u vrijeme kad je nakon 1347. i gušenja pobune Zadrana protiv mletačke vlasti nadbiskup Nikola živio u izgnanstvu, njegov je vikar na nadbiskupskoj stolici, između ostalih, bio upravo i njegov brat, ninski biskup (usp. N. KLAJČ - I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*. Zadar, 1976, str. 338-341), pa nije nemoguće da je upravo tad stari kodeks s tekstem *Lex Dei* dospio u Zadar.

⁶⁰ O pojavi i razvoju institucije *curtisa* kao oblika organizacije zemljišnoga posjeda i radne snage na njemu (naziv se na hrvatski jezik čini najzgodnijim prevesti, kao „vlastelinstvo“) u Italiji postoji golema literatura, no među svim tim djelima i raspravama posebice se izdvajaju, po sudu ovoga autora, dvije stvari - vidi: B. ANDREOLI - M. MONTANARI, *L'azienda curtense in Italia: Proprietà della terra e lavoro contadino nei secoli VIII-XI*. Bologna, 1983, te zbirku zasebnih rasprava P. TOUBERT, *Dalla terra ai castelli: Poesaggio, agricoltura e poteri nell'Italia medievale*. Torino, 1997, poglavito str. 115-250. Kako se spoznaje povjesničara ovdje umnogome mogu dopuniti i rasvijetliti na bitno nov način rezultatima arheoloških istraživanja pokazuju R. FRANCOVICH - R. HODGES, *Villa to Village: The Transformation of the Roman Cottryside in Italy, c. 400-1000*. London, 2003, str. 76 i d. Za sumarni, pak, pogled na razvoj „manorijalnoga gospodarstva“ u zapadnoj Europi u vrijeme o kojemu je ovdje riječ usp. A. VERHULST, *The Carolingian Economy*. Cambridge, 2002, str. 32 i d.

⁶¹ J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik*, str. 5; u tekstu u upravnome govoru nadbiskup traži *detis ecclesie beati Georgii in loco, qui dicitur Putalio, omnia que obtinet possessionum, seruos quidem et ancillas*; knez to traženje ispunjava označavajući prostor *de regali territorio ab orientali parte a rupe montis usque ad mare, ab utroque latere terminos sunt lapideis et ferro signatis, infra quos terminos nullius adiacet territorium*. Tome, međutim, dodaje *ut singulis annis de omnibus nascentibus terre ex curte nostra, que Clisa dicitur, decime inferrantur in memoratam ecclesiam*. Na ovome se mjestu s pravom može postaviti pitanje stvarnoga značenja pojma *curtis* kako je ovdje uporabljen, no dvojbe u tome smislu otklanja činjenica da je isti pojam za isti prostor i u praktičnome smislu na isti način koristio mletački kroničar Ivan Đakon (vidi ovdje bilj. 64), koji je pred sobom imao neko, zasad neidentificirano djelo s relativno detaljnim podatcima upravo iz 9. stoljeća.

⁶² J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik*, str. 23: *iam dictam sancti Georgii ecclesiam ... cum omni suo introitu et exitu ... cum servis et ancillis, campis et vineis, pratis et siluis, cuncta mobilia et immobilia omnia*. Ovdje bi, svakako, valjalo upozoriti na stajalište što ga iskazuju Bruno Andreolli i Massimo Montanari, a prema kojemu pojam *curtis* treba razumijevati kao opis jedne od „stanica“ velikih posjeda, no da „sustav *curtisa*“ (*sistema curtense*) ne podrazumijeva automatizmom upravo veliki posjed, nego sustav organizacije (B. ANDREOLI - M. MONTANARI, *L'azienda*, str. 122). I Pierre Toubert također rabi isti pojam te ga stavlja u naslov rasprave objavljene iste godine kad je objavljeno i djelo dvojice talijanskih povjesničara (vidi: P. TOUBERT, *Dalla terra*, str. 243).

koji je dolazio sa sjevera, *curtis* ne bude zamijenjen novim pojmom, onim *praedium*, kojega je u pravlilu rabila i kancelarija ugarsko-hrvatskih kraljeva. Istraživanjima koja, nažalost, još uvijek nemaju onu arheološku dimenziju, kakvu imaju drugdje (hrvatski, naime, arheolozi nemaju sklonosti istraživati ništa drugo do crkve i nekropole, pa ljudska naselja, tako se bar čini, ne smatraju relevantnim predmetom interesa), ipak se uspjelo donekle razabrati kako se načelo „manorijalne organizacije“ (*sistema curtense*) vrlo brzo udomaćilo u Hrvatskoj Kneževini (Kraljevstvu), pri čemu su, dakako, najvidljivija ona vlastelinstva pod izravnom vlašću vladara⁶³.

Pitanje tko je i kako donio u ranosrednjovjekovnu Hrvatsku onaj *know-how* koji je omogućio ovakav tip organizacije prostora i ljudi ostaje bez sigurna odgovora, no ponešto se ipak daje naslutiti pođe li se u raščlambu od izvješća o mletačkome pomorskom pohodu iz 839. godine, a koje je, očito slijedeći neko danas nepoznato i izgubljeno vrelo, sačuvao u svome spisu mletački povjesničar i kroničar s početka 11. stoljeća, Ivan Đakon. On, naime, veli: „U trećoj godini svoje vladavine on (*sc.* mletački dužd Petar Tradonik – op. M. A.) je pokrenuo svoju ratnu flotu kako bi nadvladao u Slaveniji; došavši, međutim, sa svojim brodovima do mjesta koje se zove *curtis* sv. Martina, sklopio je tamo mir s vladarom te zemlje, imenom Mislavom; odatle je prispio do otoka postavljenih sučelice Neretvi, gdje je sa sucem Marijana, Družjakom, također uspostavio mirovni savez“⁶⁴. Naveo sam nešto dulji tekst

Ivana Đakona jer se samo s pogledom na cjelinu ovoga izvješća može jasno razaznati da ono doista potječe iz neke tekstualne predaje, nepoznatog i izgubljenog djela kojega je Đakon obilato koristio pišući *stoljeće i pol* nakon ovih događaja, a koje je inače sadržavalo relativno obilje informacija o odnosima Venecije s hrvatskim vladarima 9. stoljeća. Sve je ovo od važnosti znati želi li se dokučiti što u ovome tekstu znači „*curtis* sv. Martina“ – uzimajući, naime, u obzir činjenicu da je sv. Martin imao vrlo istaknuto mjesto u franačkoj verziji „svetačkoga kora“ te da su misionari 9. stoljeća na prostoru Hrvatske Kneževine već zatekli vrlo snažan i duboko ukorijenjen kult toga sveca⁶⁵, čini se opravdanim pretpostaviti da su tamo gdje su zatjecali već postojeće crkve posvećene tomu svecu upravo njih odabirali kao svoja sjedišta. Takvih mjesta uz morsku obalu (a posve je jasno da se radilo upravo o takvu mjestu gdje se Petar Tradonik, bez rizika ulaska dublje na kopno, našao s hrvatskim knezom Mislavom) nije bilo puno, pa će se pogled u potrazi za takvom lokacijom prirodno okrenuti na područje između Splita i Trogira, gdje su oblici kasnoantičkoga života i organizacije, zajedno s fizičkim objektima imali relativno dobre šanse za održanje i preživljavanje. Na tome su području doista postojale u

*navibus expugnaturum adivit; sed ubi ad locum qui vocatur sancti Martini curtis perveniret, pacem cum illorum principe Muisclavo nomine firmavit; deinde pertransiens ad Narantanas insulas, cum Drosiaco, Marianorum iudice, similiter fedus instituit. Izričaj Narantanas insulas uobičajeno se u historiografiji tumači kao „otoci Neretvana“, pa sam i ja tako postupio kad sam pisao prvotnu, englesku verziju ovoga teksta prije petnaest godina; danas, međutim, smatram kako se ne radi ni o kakvim „Neretvanima“, jer zajednice koja bi sama sebe tako nazivala nikad nije ni bilo (vidi M. ANČIĆ, Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo *De administrando imperio*, u: *Hum i Hercegovina. Zbornik radova* I, (ur. I. Lučić), Zagreb, 2011, str. 217-276.). S druge strane, Ivan Đakon jasno govori o „sucu Marijana“, što je nešto posve drugo u odnosu na zajednicu koju *on* naziva „Neretvanima“, pa prema tom tumačenju gornjega izričaja može biti samo to da su „Marijani“ živjeli na „otocima postavljenim sučelice Neretvi“ i da su imali svoga poglavara koji je nosio titulu „sudac“ (za ovaj problem vidi M. ANČIĆ, Miho Barada i mit o Neretvanima, *Povijesni prilozi* 41, 2011, str. 39 i d.)*

⁶³ Za kontinuiranu uporabu pojma *curtis* sve do kraja 11. stoljeća usp. P. SKOK, *Curtis, Starohrvatska prosvjeta*, ser. 2 sv. 1-2, 1928. Značenje, pak, pojma *praedium* i njegovu uporabu u kraljevskoj kancelariji Arpadovića razglaba I. SZABO, *The Praedium: Studies on the Economic History and History of Settlement of Early Hungary, Agrártörténeti szemle* 5, 1963. Supplement, str. 1-24 dok objašnjenje promjene u hrvatskim krajevima daje M. ANČIĆ, *Srednjovjekovno vladarsko vlastelinstvo Drid (Problemi vlasništva i organizacija u XIII. st.)*, *Povijesni prilozi*, 19/2000, str. 102-103. Primjere istraživanja najranijega sloja „manorijalne organizacije“ na vlastelinstvima u srednjovjekovnoj Hrvatskoj vidi u: M. ANČIĆ, *Srednjovjekovno vladarsko*, str. 98 i d. – M. ANČIĆ, *Od vladarske curtis do gradskoga kotara: Bijaći i crkva Sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 26, 1999, str. 204 i d.

⁶⁴ „La cronaca veneziana del Diacono Giovanni“, u: *Cronache veneziane antichissime. Fonti per la storia d'Italia* 9, (ur. G. Monticcolo), Roma 1890, str. 113: *iste namque tercio sui ducatus anno Sclaveniam bellicosus*

⁶⁵ Vidi: T. VEDRIŠ, 'Frankish' or 'Byzantine' Saint? The Origins of the Cult of Saint Martin in Dalmatia, u: *Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium*, (ur. S. Necoceous), Cambridge, 2009., str. 199-247.

srednjem vijeku dvije crkve posvećene sv. Martinu, kojih danas više nema – jedna u kasnosrednjovjekovnom selu Kruševik, podno padina Kozjaka, i druga na malenome otočiću što se nekad zvao Otočac, a danas se zove Barbarinac⁶⁶. Ni jedan, ni drugi lokalitet nisu arheološki istraženi, ili se bar o tome ništa ne zna, a budući da vrela govore kako je na Otočcu naselje podignuto tek u vrijeme narasle opasnosti od Turaka, valja pretpostaviti kako je ona crkva sv. Martina u Kruševiku upravo ta koja je postala središte istoimenoga *curtisa* o kojem se govori u djelu Ivana Đakona. Uz to valja uzeti u obzir da je tu riječ o prostoru koji funkcionira kao golemi kompleks vladarskoga posjeda, onaj „kliški *curtis*“ koji se spominje u Trpimirovoj ispravi, na kojemu se „u prvoj polovini 9. stoljeća obnavljaju kasnoantički arhitektonski ansambli sa znakovitom kombinacijom sakralnih i profanih objekata“, kako se to ponajbolje dade razabrati na primjeru Bijaća⁶⁷. Taj su golemi kompleks vladarskoga posjeda, koji će se u nekoliko slijedećih stoljeća „istopiti“ uzastopnim darivanjem crkvenim i laičkim destinatarima, a što je započeto još u doba kneza Mislava kroz nadarbinu *curtisa* sv. Jurja splitskome nadbiskupu, tvorile manje organizacijske jedinice, onakve „stanice“ (*cellule*) toga složenog „organizma“ o kakvima govore B. Andreolli i M. Montanari, pa bi slijedom toga i u Đakonovu „*curtisu* sv. Martina“ trebalo vidjeti upravo takvu jednu „stanicu“. Sve to, pak, otvara put nešto sigurnijoj pretpostavci da su upravo franački (langobardski) misionari bili ti koji su, nakon dolaska u Hrvatsku Kneževinu, a u sklopu obnove starih i zatečenih, odnosno izgradnje novih crkava, organizirali i prve zemljišne posjede dobivene za njihovo uzdržavanje po onome istom obrascu (*sistema curtense*) po kojemu su se, poglavito nakon franačkoga osvajanja Langobardskoga Kraljevstva, posjedi organizirani na njihovu matičnom području. Naravno, nije bio slučaj da su se u prvome redu vladarski posjedi organizirali sukladno novim načelima i postali ogledni primjeri „manorijalnog gospodarstva“ jer je upravo vladar i bio glavni pokrovitelj misionarskoga djelovanja. S druge strane, stvorivši takve jedinice društvene organizacije, prvi su *kneževi* dobili, osim dvora, još

jedno oruđe kojim su mogli osigurati i učvrstiti svoj autoritet nagrađujući i darivajući one koji su iskazivali lojalnost. Istodobno taj novi tip organizacije koji je, kako to veli M. Montanari, omogućavao da posjed funkcionira kao gospodarska jedinica (koja proizvodi višak u odnosu na potrebe samih proizvođača), ali i u velikoj mjeri osiguravao kontrolu podložnika⁶⁸, postao je temelj društvene stratifikacije i uporišna točka novih društvenih odnosa.

* * *

Zaključujući ovo razglabanje, htio bih naglasiti nekoliko važnih stvari. U prvome redu ne smije se gubiti iz vida da je relativno brzi proces izgradnje i integracije novih oblika društvenog života u Hrvatskoj Kneževini bio moguć poglavito zbog snažnoga utjecaja što ga je na ovome prostoru većim dijelom 9. stoljeća ostvarivalo Karolinško Carstvo. Ti su pak utjecaji proizlazili dijelom iz svjesnoga nastojanja uskoga vladajućeg kruga na emuliranju franačkih modela, s jasnim ciljem učvršćivanja vlastite uloge i autoriteta koji je velikim dijelom i proizlazio iz franačke intervencije (od pokretanja pretpostavljenih migracija do podrške ratničkom poglavaru pretvorenom u mirnodopskoga vladara). Na drugoj strani, proces kristijanizacije, ako ne pokrenut, a ono svesrdno podržan opet od uskoga vladajućeg kruga, otvarao je probleme i stvarao situacije s kojima novonaseljene skupine jednostavno nisu mogle izaći na kraj oslanjajući se na fond vlastite tradicije i „znanja“ proizašlog iz nje. Kako bi se takvi problemi razriješili, pomoć je tražena od prispjelih misionara, a kroz interakcije proizašle iz toga generirane su posve nove institucije i načini ponašanja koji će nerijetko preživjeti stoljeća i bitno utjecati na ukupnu razvojnu putanju Hrvatske Kneževine (Kraljevstva). Sve to vodi k uvjerljivoj zaključku da se u slučaju utjecaja Karolinškoga Carstva pri formiranju Hrvatske Kneževine slobodno može govoriti o stvarnome procesu akulturacije. Takvo tumačenje otvara konačno mogućnost da se ponudi i alternativni interpretativni i objasnidbeni obrazac za razumijevanje odnosa Franačkoga/Karolinškoga Carstva sa slavenskim populacijama na njegovu istočnome rubu. Svojedobno je naime M. Innes ponudio dva obrasca ponašanja i djelovanja (bar na franačkoj strani toga odnosa) – s jedne stra-

⁶⁶ V. OMAŠIĆ, *Povijest Kaštela*. Split, 1986, str. 36-42 i 134. Na mjestu nekadašnje crkve sv. Martina u Kruševiku danas se nalazi crkva Gospe na Krugu, dok na Barbarincu danas nema nikakvoga vidljivog objekta.

⁶⁷ M. ANČIĆ, *Od vladarske*, str. 209-210.

⁶⁸ B. ANDREOLLI - M. MONTANARI, *L'azienda*, str. 19.

ne obrazovanje „domaćih dinasta i ‘državotvoraca’ u duhu franačkoga svijeta“ kroz „kombinaciju gostoprimstva, uzimanja talaca i udomljavanja“, i s druge strane „potpuno uništenje domaće aristokracije“⁶⁹. Cijela prethodna rasprava daje, čini se, za pravo govoriti i o trećem obrascu ponašanja, koji se sastojao od akulturacije (poglavito vladajućega

sloja) kroz praktično djelovanje misionara među samim slavenskim populacijama. Upravo su time oni uvelike doprinijeli organizaciji i daljem upravljanju posve novim oblicima društvenoga sustava, pri čemu je taj novi sustav davao doprinos daljoj integraciji karolinškoga „političkog stroja“.

⁶⁹ M. INNES, *Franks and Slavs*, str. 216.

Mladen Ančić

Frankish and Lombard Influences in the Creation and Shaping of the Duchy of Croatia

The paper discusses the circumstances surrounding the origins of the Duchy of Croatia, the analysis foregrounding the influence that stemmed from the fact that from the beginning of the 9th century the space in which the Duchy came into being was incorporated in the imperial formation (*Imperium Christianum*) the shaping of which was finalised by Charlemagne. Further considered is the role of objects that came from the Frankish world and the manner in which these objects were instrumentalised in the construction of the political authority of the head of the nascent Duchy, who was at the same time the imperial ‘authorisee’ of the ‘province of Dalmatia’. The organisational forms of this authority are analysed, and are shown to emulate those of the Franks. In addition, attention is focused on the new forms of conduct and activity that stemmed from the work of the Frankish missionaries, who brought the Lombard traditions into the world being newly formed, Lombard because these missionaries came from the area of the former Kingdom of the Lombards, which had fallen under the rule of the Franks in the first half of the 770s.

Translated: Graham McMaster